

Het museum De Lakenhal is dagelijks geopend van 10-17 uur, 's zondags van 13-17 uur en op 3 oktober van 10-12 uur

adres: Oude Singel 28-32 Leiden

telefoon: 071-144044

redactie: Ton van Brussel, Ingrid Moerman en Maarten Wuurban

tekeningen: Piet Couwenbergh

vormgeving: Aart Verhoeven GVN

zetwerk: Studio Typofoto

druk: steendrukkerij de Jong & Co.

HET LAATSTE OORDEEL

Bijlage:
lijst van tentoon-
gesteld werk

Uitgave van Stedelijk museum De Lakenhal, Leiden, september 1978

Lucas van Leyden als kunstenaar

Lucas' schilderende familieleden

Wie was de leermeester van Lucas van Leyden?

Waarom de naam Lucas van Leyden?

Het schilderboek van Carel van Mander

Het wonderkind Lucas van Leyden

Het leven van Lucas van Leyden, uitnemend schilder, plaatsnijder en glazenier

Wat is er op het Laatste Oordeel te zien?

Wat is er niet op het Laatste Oordeel te zien?

Een mislukte aankoopoging

De lotgevallen van het Laatste Oordeel

Kruitramp

Femmetgen de spinster

Leiden in 1515: een een middeleeuwse stad

Dagelijks bestuur van de stad in 1515

Het testament van Claes Dirksz. van Swieten

De intocht van de nieuwe landsheer in Leiden

Kunstenaars, tijdgenoten van Lucas van Leyden

Wie was de leermeester van Lucas van Leyden?

Als we de levensbeschrijving van Carel van Mander uit 1604 mogen geloven, was Lucas leerling van zowel zijn vader Huych Jacobsz. als van Cornelis Engebrechtz.

Hoewel Engebrechtz. gedurende de gehele loopbaan van Lucas een drukke schilderspraktijk onderhield, is aan de hand van de talrijke schilderijen die overgeleverd zijn, vast te stellen dat Lucas merkwaardig weinig met zijn iets oudere Leidse collega (1468-1533) gemeen had.

Het is dus zeer de vraag of het tweede deel van Van Manders bewering juist is.

Wat Huych Jacobsz. betreft - levend tussen ca. 1450 en ca. 1535 - zijn bij gebrek aan gedocumenteerde werken verschillende theorieën ontwikkeld om zijn artistieke niveau en door hem gemaakte kunstwerken aan te wijzen.

In 1907 schreef Dülberg het schilderij met als voorstelling de Kruisiging, in het museum te Turijn, toe aan Lucas' vader Huych Jacobsz. Deze toeschrijving vond algemene bijval van andere kunstkenmers, totdat in 1955 van Regteren Altena overeenkomsten meende te zien tussen de vroege gravures van Lucas en een onbekende meester, die drie panelen met gebeurtenissen uit het leven van Johannes de Doper had geschilderd, en daarom de Meester van de Johannes Panelen heet.

Als men de vroege prenten van Lucas met de drie Johannespanelen vergelijkt, blijken er echter aanzienlijk meer verschillen dan overeenkomsten te bestaan. Het is dus zaak opnieuw te gaan zoeken en vergelijken. Nu is er in het Rijksmuseum te Amsterdam een merkwaaardig schilderij van vier Augustijner monniken met enige heilige figuren.

Zonder de identiteit van de meester ter sprake te brengen, heeft Jeremy Bangs aannemelijk gemaakt dat de vier monniken vier rectoren van het Leidse vrouwenklooster Mariënpool voorstellen, die kort na elkaar overleden zijn tussen 1496 en 1507. Daar het er naar uitziet dat de meest rechter monnik pas later is toegevoegd, moet het schilderij omstreeks 1505 geschilderd zijn en wel in Leiden. Bovendien is dit schilderij rechts onder gemerkt met een hoofdletter H.

Er is dus een kans dat de schilder van de Allegorie op de vergankelijkheid met de vier monniken, dezelfde is geweest als Lucas van Leyden's vader Huych Jacobsz., hoewel ook dit schilderij niet duidelijk veel lijkt op het werk van Lucas. Deze veronderstelling moet geplaatst worden naast de al eerder door Dülberg en van Regteren Altena naar voren gebrachte hypothesen.

Natuurlijk kan niet iedereen gelijk hebben, misschien klopt een van de hypothesen, maar zeker is dit niet. Kunsthistorici kunnen zich over dit soort toeschrijvingen enorm druk maken.

Corn. Engebrechtz., *Kruisdraging*,
De Lakenhal, Leiden

Nederlandse meester, *Kruisiging*, Museo Civico,
Turijn

Meester van de Johannes Panelen, de
H. Elisabeth, Museum Boymans-van Beuningen,
Rotterdam

Huych Jacobsz?, *Allegorie op de vergankelijkheid*,
Rijksmuseum, Amsterdam

Lucas van Leyden als kunstenaar

Toen Lucas van Leyden omstreeks 1505 begon te werken, bestonden er geen stillevens of landschapsschilderijen. Zelfs portretten, in de zin van losse koppen, kwamen weinig voor.

Portretten schilderde hij b.v. als stichters op een religieus schilderij, b.v. de *Madonna uit 1522* met een mannaportret rechts, dat later veranderd werd in de Heilige Jozef. Een individueel geschilderd portret is bekend, een *Mansportret*, maar er zijn verschillende in krijt getekende portretten overgeleverd, die bijna alle dateren uit de tijd van zijn reis naar Antwerpen.

Religieuze voorstellingen waren de hoofdzaak voor de haarmiddleeuwse kunstenaar. Ze varieerden van kleine rechthoekige paneeltjes, zoals een *Madonna*, bestemd voor particuliere devotie, via Tweelijken of Driptieken, zoals bovengenoemde *Madonna uit 1522* oorspronkelijk was, tot volledige drielijken, zoals het *Laatste Oordeel*, bestemd voor kerken en kloosters.

Van heel veel religieuze voorstellingen kennen we echter de oorspronkelijke functie niet.

Genre is de naam, die men gegeven heeft aan afbeeldingen van al dan niet gefantaseerde tafereelen, aan het dagelijkse leven ontleend, waarbij (anonieme) menselijke figuren de hoofdrol vervullen. Hoewel deze voorstellingen pas na 1600 een grote vlucht namen, heeft Lucas van Leyden ze zeker wat Nederland betreft uitgevonden.

Puur genre zijn b.v. zijn geschilderde *Schakers en Kaartspelers*, maar ook in zijn grafisch oeuvre wemelt het van voorbeelden b.v. de *Muzikanten*. Vele van deze voorstellingen hebben een diepere betekenis; over het algemeen is deze in de loop der tijden in de vergetelheid geraakt.

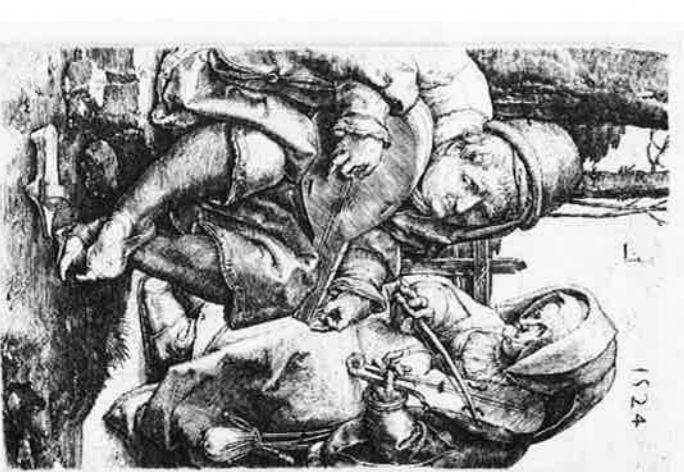
Lucas heeft verder de eigenaardigheid, dat zelfs religieuze voorstellingen dermate door genre geïnfectueerd worden, dat ze als het ware de beide soorten verbinden, b.v. *het drieluk met de Dans om het gouden kalf*, waarbij het hoofdgebouwen naar de achtergrond verwezen is. Vermoedelijk heeft Lucas genre bevestigd gehanteerd om door gewone mensen in de kleding van tijdgenoten te kiezen als hoofdpersonnen, zijn opdrachtgevers, kopers en beschouwers het meest direct te raken.

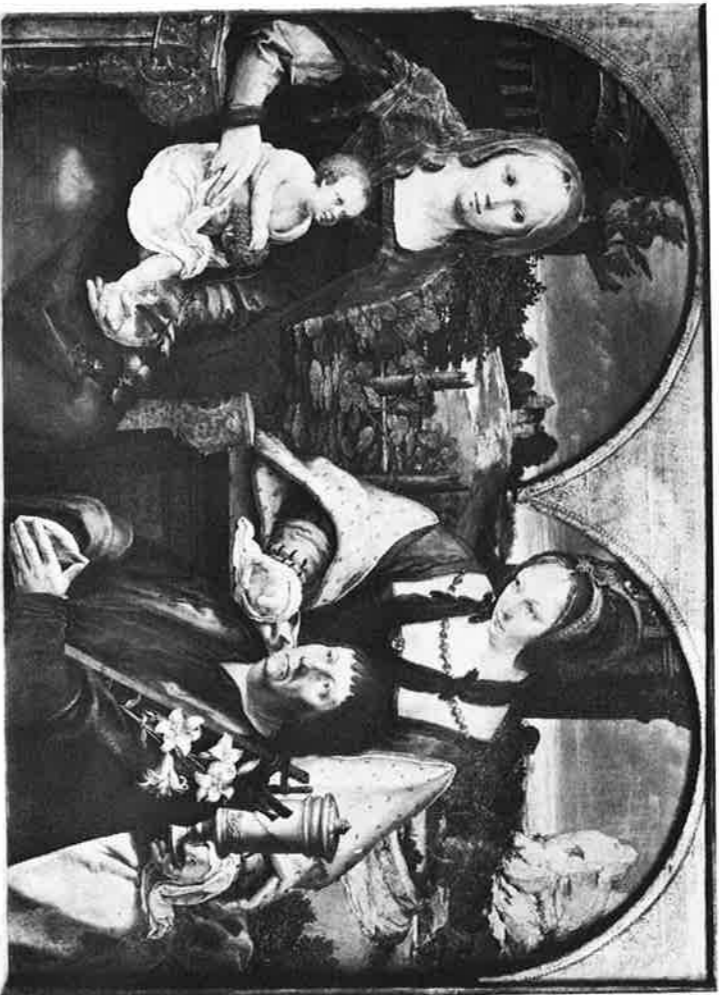
Lucas van Leyden, *Mansportret*,
National Gallery, Londen

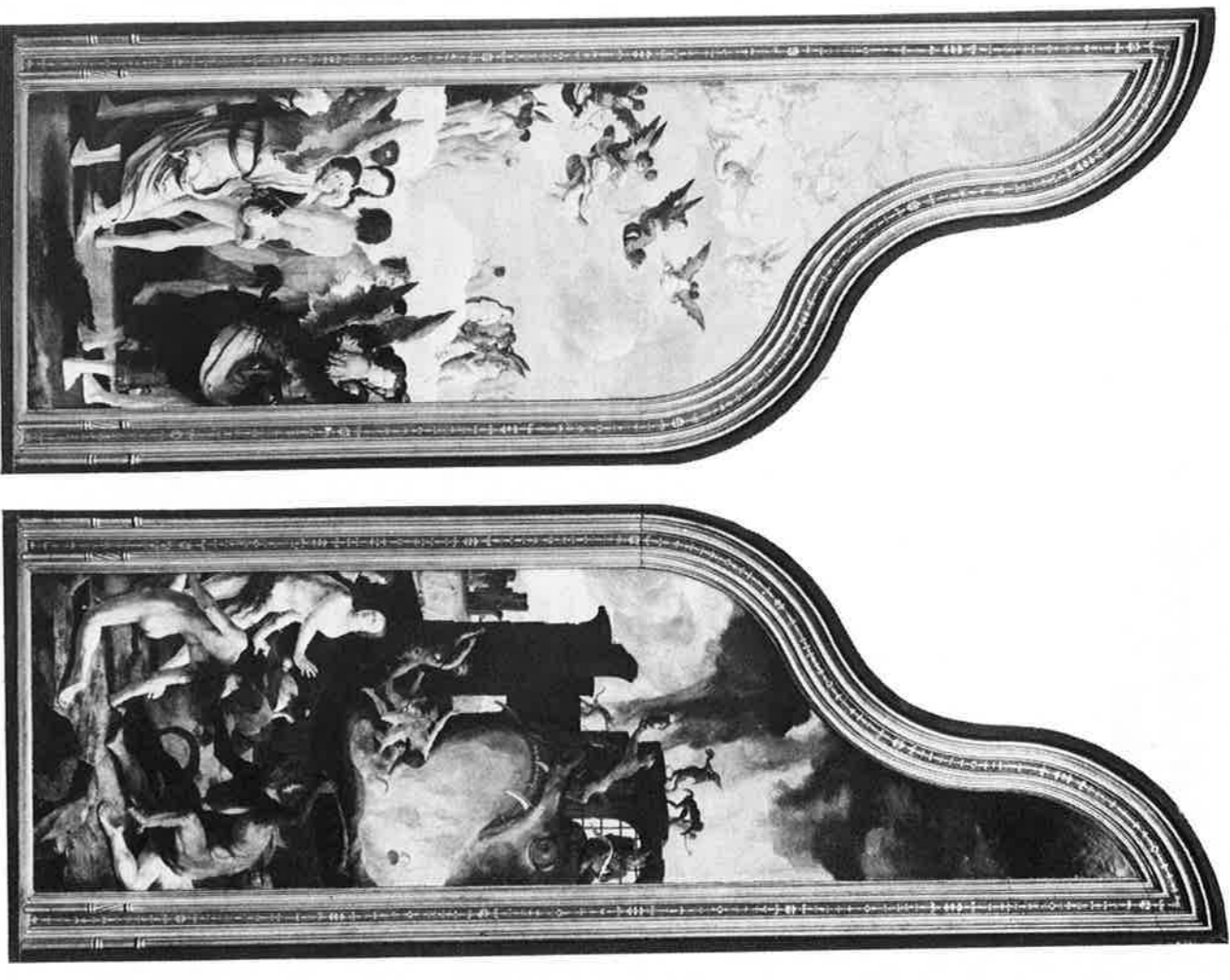
Lucas van Leyden, detail H. Paulus, uit het
Laatste Oordeel

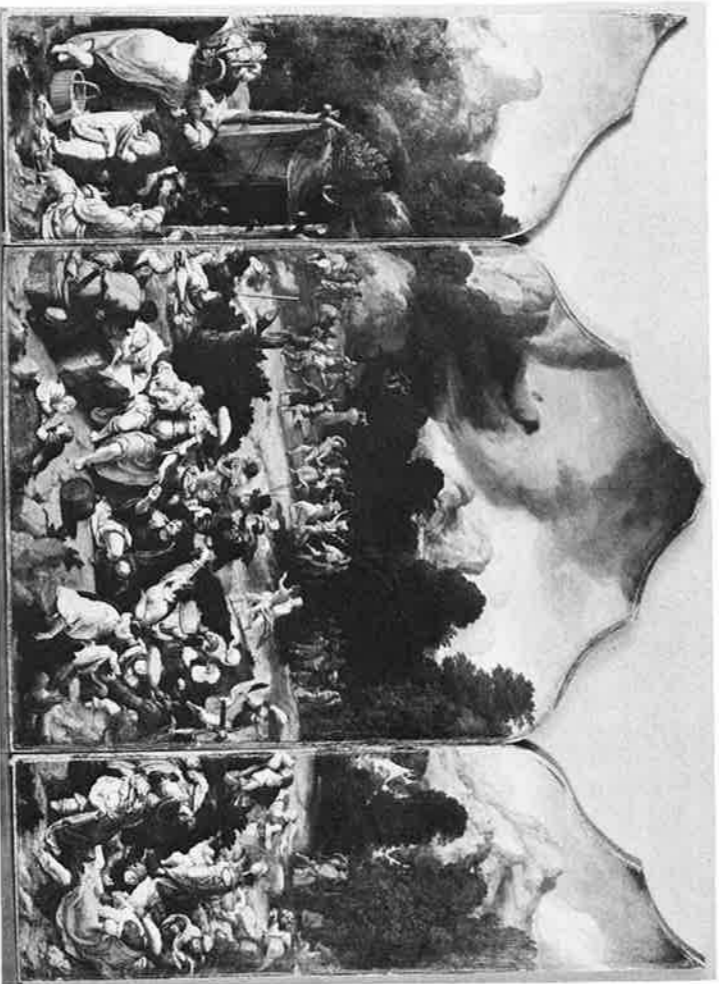
Lucas van Leyden, *Muzikanten*, gravure

Lucas van Leyden, Maria met kind en de H. Magdalena, Bayerische Staatsgemälde-sammlungen, München

Lucas van Leyden, Het Laatste Oordeel, de zijpanelen

Lucas van Leyden, Dans om het gouden kalb, Rijksmuseum Amsterdam

Lucas van Leyden, Het Laatste Oordeel, detail uit het middenpaneel

Lucas van Leyden, De Schaakspelers, Staatl. Mus. Preussischer Kulturbesitz, Berlin

Een krant bij een tentoonstelling: waarom?

De tentoonstelling "Lucas van Leyden: rondom het Laatste Oordeel" is tot stand gekomen omdat de organisatoren overtuigd zijn dat Lucas van Leyden werkelijk een heel groot kunstenaar is geweest en het twintig jaar geleden is dat zijn werk in een vergelijkbare omvang in Nederland te zien was, namelijk op de tentoonstelling "Middelieuwse Kunst der Noordelijke Nederlanden" in het Rijksmuseum te Amsterdam.

Bovendien zijn bij de recente restauratie van Lucas' meesterwerk "het Laatste Oordeel"

hoogst interessante zaken aan het licht gekomen. Het meest spectaculaire is wel de blootlegging van de ondertekening, die verscholen ligt onder de verlaag.

Dit alles zou heel goed stof kunnen zijn voor een wetenschappelijk opgezette catalogus, maar een wetenschappelijk opgezette catalogus, maar historici en natuurkundigen interessante gegevens zullen volgend jaar gepubliceerd worden in het Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek.

Deze krant daarentegen bevat bijdragen die

gewijd zijn aan Lucas' tijdenoten en aan de stad en het land waarin hij leefde. De organisatoren van de tentoonstelling hopen dat de bezoekers door het lezen van de krant (voor, tijdens of na hun bezoek) in staat zullen zijn de kunstenaar Lucas van Leyden wat beter in zijn tijd te plaatsen en daardoor wellicht ook te begrijpen.

Lucas' schilderende familieleden

Een aardig naar zijn vaartje; de appel valt niet ver van de stam; zo vader zo zoon: er zijn tal van spreekwoorden en gezegden die verwijzen naar een gelijkenis tussen verschillende generaties in een familie. Spreekwoorden die worden gebruikt zodra gelijke karaktertrekken worden opgemerkt, maar ook als een zelfde beroepskeuze aan de orde is.

Een zoon die hetzelfde werk deed als zijn vader was in de Middeleeuwen eerder een regel dan een uitzondering. Vooral om praktische (lees: financiële) voordelen traden vroeger vele kinderen in de voetsporen van hun vader. Het gildesysteem dat we allemaal nog kennen uit de geschiedenisboekjes van de lagere school, was daar de oorzaak van. Een vader behoefde voor zijn zoon die tot hetzelfde gilde wilde toetreden aanzienlijk minder entreegeld te betalen en natuurlijk was er ook geen sprake van het betalen van leergeld, omdat het kind bij zijn vader de kunst kon afdijken.

Als we de stamboom bekijken van Lucas van Leyden valt meteen op dat wel de helft van de manlijke familieleden kunstenaar is geweest. Die conclusie valt helaas niet te trekken omdat er van die schilderende verwanten van Lucas veel werk bewaard is gebleven. We weten dat vooral door verschillende archiefstukken, waarin behalve de namen ook de betreffen terug te vinden zijn.

Dirck Huguensz.
We hebben al gezien dat de vader van Lucas schilder was, maar ook zijn broer Dirck koos voor dit beroep, al kennen we geen enkel kunstwerk waarvan we zeker weten dat hij het heeft gemaakt. De Lakenhal bezit een dreilukje dat vermoedelijk rond 1525 is gemaakt, met als voorstelling Maria in de Glorie.

De achterkant vertoont de blijde boodschap van de engel aan Maria, geschilderd in grisaille (grijs in grijs). De tegels van de vloer in dit tafereel vormen het woord maria en de wapens van Leyden en die van Keizer Karel V. Er resteren dan echter nog twee tegels met de letters D en H: Dirck Huguensz.?

We weten het niet met zekerheid. Wat we wel schilderij gaat, waarvan het hoofdthema, Maria in de Glorie, gegapt is van de Duitse kunstenaar Albrecht Dürer.

Dirck wordt al in 1521 als schilder genoemd. Toen namelijk werd hij in Leyden veroordeeld tot het betalen van duizend bakstenen (deze werden gebruikt voor het onderhoud van de stadsmuren), omdat hij zich in een herberg buiten de stad had bedronken. Daarmee ontloopt hij de stedelijke accijns op drank, die destijds zeer hoog was, hetgeen voldoende aanleiding was voor een veroordeling. Die boete kon hij niet betalen, zijn broer Lucas moest borg staan.

Dirck misdroeg zich later weer en werd in 1529 op verzoek van de zwager van Lucas, Jan van Boshuysen, opgesloten in de "Pellicaen" (Pelikaan), één van de stadstorens. Dat gebeurde op kosten van Van Boshuysen. Dirck kreeg in de toren een goede verzorging en mocht zelfs bezoek ontvangen van vrouwen "van goeder en quader fame". Toch vluchtte hij op een dag weg naar Haarlem.

Dammes Claesz. de Hoey
De naam van Dammes Claesz. duikt op in 1538, toen Dirck met drie zusters een proces tegen hem aanspanden. Hij was de schoonzoon van Lucas en hoewel hij vele tientallen jaren in Leyden zijn brood als schilder moet hebben verdiend, heeft niemand ooit een kunstwerk aan hem toegeschreven. Dammes, die van oorsprong uit Utrecht kwam, kreeg tien jaar na zijn huwelijk met de buitenechtelijke dochter van Lucas, Marytgen, het Leidse poortrecht. Dat gebeurde op 3 juli 1542 en betekende dat hij zich Leidenaar kon noemen.

Een ander proces voerde Dammes met zijn vrouw Marytgen in de jaren tussen 1534 en 1538. De inzet was de erfenis van Lucas of om duidelijker te zijn: een aantal koperen platen, die daar deel van uitmaakten en die Lucas had gebruikt om zijn gravures in te snijden. Die platen verkeerden in goede conditie en zouden ongetwijfeld nog bruikbaar zijn om afdrucken te maken die voor veel geld verkocht konden worden. Het proces werd door genoemd tweemaal na vier jaar gewonnen.

In 1559 komen we hem nog een keer tegen, als hij de opdracht krijgt om ten behoeve van plechtigheden in de Pieterskerk ter gelegenheid van de dood van Karel V een aantal familie-wapens te schilderen. Kort daarna moet hij zijn overleden in zijn woning aan de Haarlemmerstraat, nabij de Vrouwekerk. Omdat zijn achternaam De Hoey was, is het ook mogelijk dat het dreilukje dat De Lakenhal bezit en waarin de letters D en H voorkomen niet voor de broer van Lucas, Dirck Huguensz. stonden, maar voor Dammes de Hoey.

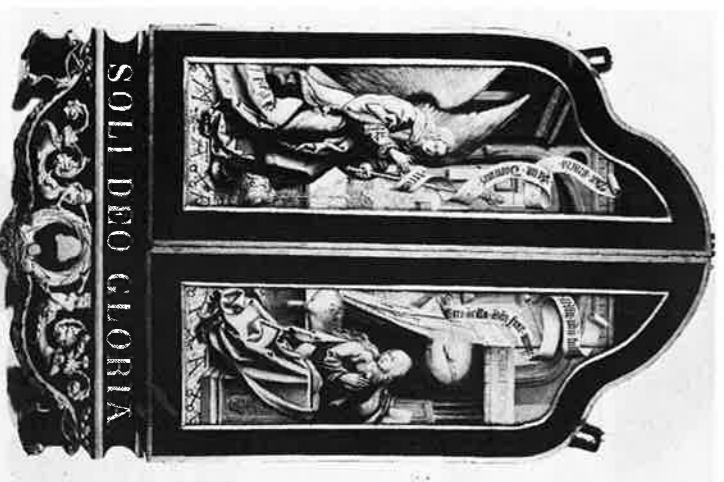
Lucas Jansz. van Wassenaeer

Tot dezelfde generatie als Dammes Claesz. behoorde de zoon van een zusster van Lucas, Katryn, genaamd Lucas Jansz. van Wassenaeer. In de collectie van het Rijksprentenkabinet in Amsterdam bevindt zich een houtsnede met de naam Kinderkruisocht. Het gaat hierbij om een zinnebeeldige voorstelling van de overwinning van het Rechte Geloof op de Wederdoepers van de Leidse herbergier/kleermaker Jan Beukelsz., die na zijn terechtstelling in 1536 in een kooi aan de toren van Münster werd gehangen. De meest linker van de zes bladen waar de hele prent uit is samengesteld, vertoont onder de zegevierende vrouw die het Rechte Geloof voorstelt, een monogram bestaande uit het gebruikelijke cijfer 4; in samenhang met de letters L, J en W levert dat Lucas Jansz. van Wassenaeer.

Door vergelijking kunnen we aannemen dat Lucas Jansz. ook verantwoordelijk is geweest voor de Kerkprediking, een ander schilderij uit de collectie van het Rijksmuseum dat lang is toegeschreven aan Lucas van Leyden zelf.

Lucas Jansz. van Wassenaeer, de z.g. Kinderkruisocht, Rijksprentenkabinet, Amsterdam

Dirck Huguensz. (toegeschr.) De Verkondiging, De Lakenhal, Leiden

Détail De Verkondiging, de letters D en H

Lucas de Hoey, Uitzending der Apostelen, Centraal Museum, Utrecht

Waarom de naam Lucas van Leyden?

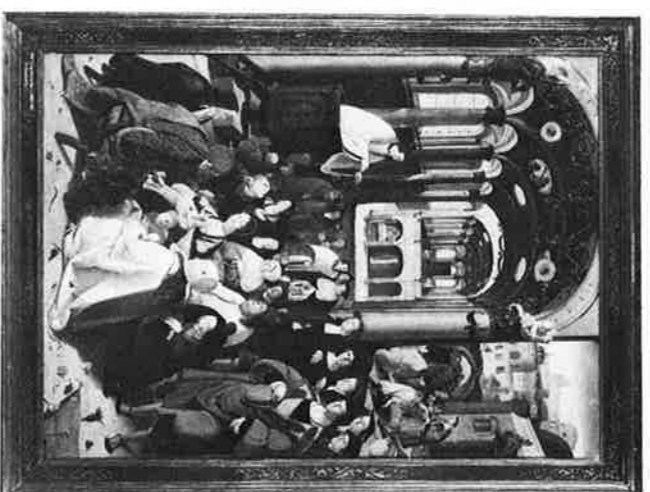
De naam **Van Leyden** komt tegenwoordig geregeld voor als achternaam, zowel in Leiden zelf als daar buiten. Maar ten tijde van Lucas van Leyden was het nog een uitzondering als je een achternaam, een familienaam, had. Men noemde zich eenvoudig bij de voornaam, met ter verduidelijking de voornaam van zijn vader. Dus: Jacob Claesz. (Claeszoon: Jacob zoon van Claes), of Annetgen Jacobsdr. (Jacobsdochter). Lucas noemde zich dan ook: Lucas Hugensz. of Lucas Huychz.

Pas toen hij ook buiten de stad Leiden, voornamelijk door zijn prenten, bekendheid kreeg, werd hij Lucas "van Leyden", dat wil zeggen ingezetene van die stad, genoemd. Daardoor wisten zijn tijdgenoten automatisch dat het niet ging om Lucas Jansz. (uit de plaats Delft) of Lucas Jansz. (uit Haarlem). Lucas' schilderende neef Lucas Jansz. had wél een achternaam, van Wassenaar om het verwarrend te maken. Die achternaam gebruikte hij niet zo vaak, en in de wandeling werd hij "eivyn Lucas" genoemd (d.w.z. de jonge Lucas), ter onderscheiding van zijn illustere oom.

Lucas van Leyden, zelfportret, Herzog Anton Ulrich - Museum, Braunschweig

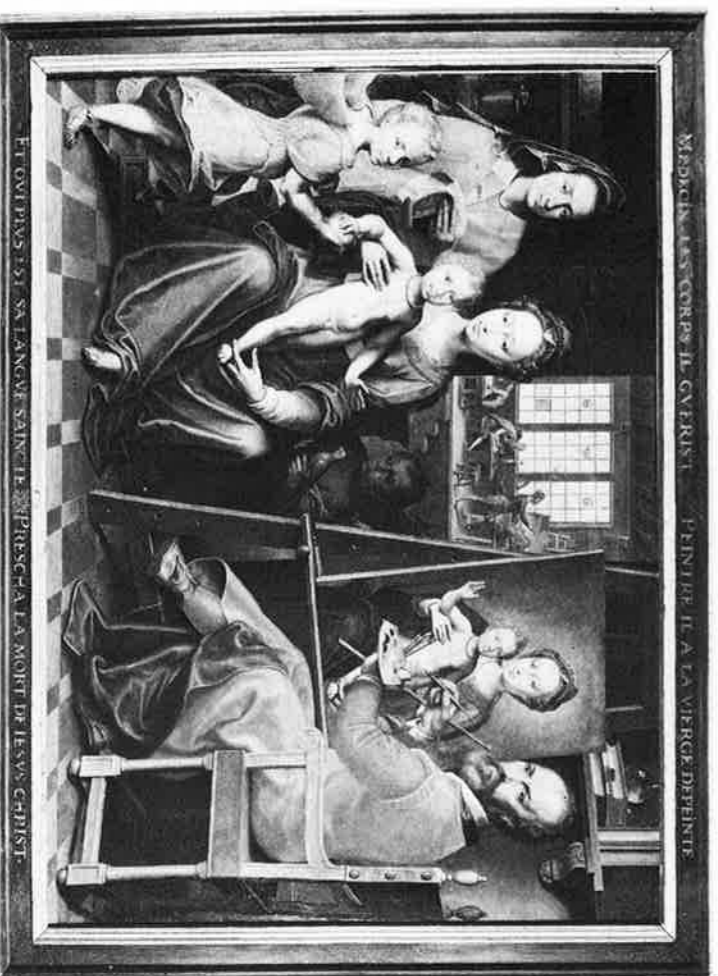
Opvallend is het herhaaldelijk gebruik van de naam Lucas: enerzijds is dit natuurlijk ingegeven door de faam van de grote Lucas van Leyden, maar anderzijds was Lucas misschien ook een geliefde naam in kunstenaarskringen, omdat de Heilige Lucas traditioneel werd gezien als de eerste portretschilder van de Heilige Maagd.

Lucas Jansz. van Wassenaar?, De kerkprediking, Rijksmuseum, Amsterdam

Jan de Hoey, de profeet Baruch, Rijksprentenkabinet, Amsterdam

Claes de Hoey, St. Lucas de Maagd schilderend, Musée des Beaux-Arts, Dijon

De zoons van Dammes Claesz. de Hoey
Dammes Claesz. en zijn vrouw Marytgen, de onechte dochter van Lucas van Leyden, waren gezegend met een talrijk kroost. Hiervan zijn niet minder dan drie schilder geweest: de oudste zoon is geboren nog net voor het overlijden van zijn grootvader, en heette naar hem Lucas. Hij woonde eerst in Leiden en vanaf 1566 in Utrecht, waar hij volgens Carel van Mander voor 28 juli 1604 is overleden. Een Ontmoeting van de Apostelen uit 1573 in het Centraal Museum te Utrecht zou door hem geschilderd kunnen zijn, omdat er een flauw monogram L op voorkomt (LDH ineen). Interessanter als kunstenaar is zijn jongere broeder Claes, die als Nicolas Doué (de Hoey) blijkbaar veel werkte in de buurt van Dijon, waar het museum enige werken van hem bewaart o.m. een interessante voorstelling van de Heilige Lucas de Madonna schilderend uit 1603: ongetwijfeld een zelfportret. De jongste broer Jan Dammes de Hoey is in 1545 te Leiden geboren, maar waarschijnlijk al jong naar Frankrijk vertrokken. Hij komt tussen 1590 en 1609 voor als "painctre et varlet de chambre" (hofschilder) in de rekeningen van het Franse hof van Fontainebleau. Jan is in 1615 gestorven en had zoons die eveneens schilder zijn geweest. Schilderijen zijn niet met zekerheid aan hem toe te schrijven: een reeks tekeningen met voorstellingen van Profeten is zeker door hem getekend, aangezien zij in prent zijn gebracht onder zijn naam. Eén uit deze reeks, de profeet Baruch, wordt bewaard in het Rijksprentenkabinet.

Het wonderkind Lucas van Leyden

In de uitgave van Carel van Mander's Schilderboek van 1936 zeggen de samenstellers, dat men nog steeds wantrouwend staat tegenover de geboortedatum 1494 zonder te kunnen bewijzen dat deze onjuist is.

In 1949 kwam E. Pelinck tot een vroegere geboortedatum, uitgaande van de hypothese dat Lucas' kleinzoon, die door Van Mander werd uitgehoord, om de een of andere reden nog wel wist dat het eind mei of begin juni was geweest, maar ruim honderd jaar later het jaartal zelf niet meer kon verschaffen.

Van Mander ging bij de ondervraging van zijn zegsman uit van de datum van de Mahomet-prent en probeerde zo het geboortjaar terug te rekenen. In Lucas' familie bestond er kennelijk een verhaal over de vroege aanvang van Lucas' kunstuitingen en de reeds bejaarde kleinzoon deelde zijn interviewer waarschijnlijk mee, dat toen zijn grootvader de Mahometprent vervaardigde, het nog maar vijf jaar geleden was dat hij begonnen was te graven, wat op zijn veertiende gebeurde. Van Mander concludeerde hieruit dat Lucas op zijn negende jaar begon en dat hij - gezien de datering van de prent - in 1494 geboren werd, terwijl de kleinzoon bedoeld had dat Lucas op zijn veertiende jaar begon te graven en toen hij vijf jaar met deze kunst was bezig geweest in 1508 de Mahomet-prent maakte. Hij zou dan negentien jaar geweest zijn, zodat Pelinck op het geboortjaar 1489 kwam.

Wat de reizen van Lucas van Leyden betreft weten we dat hij in 1521 tegelijk met Dürer in Antwerpen is geweest. De geïnterviewde kleinzoon vertelde dat zijn grootvader op de leeftijd van 33 jaar met Jan Gossaert naar Antwerpen ging. Vroeger werd deze reis in 1527 gedateerd; gaan we echter uit van het geboortjaar 1489 dan valt deze reis in 1522, dus kort na de ontmoeting met Dürer, waarmee tevens verklaard is dat de kleinzoon geen melding maakte van een eerder ondernomen reis, wat hij anders toch zeker gedaan zou hebben. Omdat Van Mander dus uitging van een reis in 1527, moest hij Dürer - in strijd met de werkelijkheid - naar Leyden laten komen. Wat ook pleit voor Pelincks veronderstelling is het feit dat een reis naar het zuiden tussen 6 augustus 1526 - de datum van bestelling van het Laatste Ordeel - en het einde van het jaar 1527, wanneer het voltooid is, praktisch uitgesloten is. Het negenjarige wonderkind, dat zulke prachtige prenten maakte, is door Pelinck dus een zachte dood gestorven, maar het is een wonder genoeg dat een jongen van veertien dergelijke kopergravures vervaardigde als Lucas van Leyden in zijn jeugdperiode deed.

Portret van Lucas van Leyden door Albrecht Dürer, Musée des Beaux-Arts, Lille

Het schilderboek van Carel van Mander

... Een man die op zulke een stichtende en leerrijke wijze de schilderkunst voor zijn leerlingen heeft beschreven en de belangrijkste van de meest bekende schilders, zij 't ook na hun dood, onsterfelijk heeft gemaakt, door met zijn even gelukkigen als bekwamen hand hun leven klaar en levendig te beschrijven..."

Het is de 16e eeuwse schilder, schrijver en kunsttheoreticus Carel van Mander voor wie de heren Mirande en Overdiep deze loftrampet staken. Hij deed dit werk in zijn "Schilderboek" op een voor zijn tijd zo voortreffelijke wijze, dat hij alleen daarom al nimmer in de vergetelheid zal raken.

Van Mander verwerfde op zeer jeugdige leeftijd al bekendheid in zijn geboorteplaats Meulebeek in Vlaanderen, door opvoering van door hem geschreven zinnespelen. Na een driejarige studie in Rome vestigde hij zich in Haarlem. Zijn verblijf in Rome was van grote invloed op zijn verdere levenswandel. In Haarlem viel hij op door de schildersschool die hij in zijn atelier opende en waar naakten konden worden getekend, voor die tijd een unicum in Nederland.

Onder zijn leerlingen bevond zich onder meer Frans Hals.

Hoewel Van Mander leefde en werkte in een tijd die in de geschiedenis wordt aangeduid als de vroeg-rennaissance ontwikkeld hij zich in menig opzicht tot een echte renaissance: een kunstenaar die zich op zoveel mogelijk terreinen wilde bekwamen. Zo was hij niet alleen schrijver en schrijver, maar ook dichter en vertaler.

Van zijn hand verschenen bijvoorbeeld vertalingen van Homerus' Ilias (uit het Frans) en van de Bucolica en Georgica van Vergilius. Zijn schilderboek bracht hem echter bekendheid in brede kring. Van Mander ging daarbij te werk naar het Italiaanse voorbeeld van Giorgio Vasari, die een soortgelijk boek had geschreven, echter louter van Italiaanse kunstenaars.

Opzet was een goed gedocumenteerde reeks levensbeschrijvingen, waarin het anekdotische element niet mocht ontbreken. Door zijn sterk ontwikkelde gevoel voor humor, zijn grote stijlistische talenten en zijn principe om alleen uiterst betrouwbare bronnen te hanteren, werd zijn schilderboek tot een meesterwerk.

En hoewel inmiddels in de kunstgeschiedenis op volstrekt andere wijze te werk wordt gedaan geldt het werk van Van Mander nog steeds als een belangrijk document.

In dit schilderboek wordt ook het leven van Lucas van Leyden beschreven. Uit de meest recente vertaling, die van de hand van A.F.

Mirande en G.S. Overdiep (in 1936 uitgegeven door de Wereldbibliotheek) werd bijgenaamd fragment bewerkt.

Het leven van Lucas van Leyden, uitnemend schilder, plaatsnijder en glazenier

Uit ervaring, uit opgetekende geschiedenissen en uit kunstvolle dichtwerken leert men dat degenen, die op wonderlijke wijze door de natuur als verkoren geliefde troetelkinderen zijn bestemd en gekozen uit velen om vele hoogbegafden te overtreffen in buitengewoon grote, voortreffelijke en lofwaardige daden of werken van de geest of van het lichaam, meestal reeds vroeg door hun eerste opmerkelijke prestaties duidelijk te kennen gaven van wat van hen te verwachten was. Sommigen hebben als kind reeds vroeg door hun wijze antwoorden blij gegeven van een aangeboren profetisch inzicht, zodat men erkende dat zij de Romeinen in zeer moeilijke zaken de oplossing konden geven, en men hen in het raadhuis toeliet. Anderen hebben, volgens de dichters, reeds in de wieg door het worgen van slangen, blij gegeven van grote kracht en stoumoedigheid. Hierop past het spreekwoord: "Wat netel worden wil, begint reeds vroeg te branden en te steken".

Onder de vele schrandere, voortreffelijke geesten in onze kunst, die van hun jeugd af uitmuntten boven anderen, en over wie wij elders spraken, weet ik er geen, die te vergelijken is met de nu door ons te behandelen door de natuur begenadigde Lucas van Leyden, die met penseel en graveerstift in de hand als schilder en tekenaar schijnt geboren te zijn. Het lijkt eerder onwaarschijnlijk dan geloofwaardig, wanneer men hoort vertellen, nochtans door degenen die ervan weten, hoe hij reeds als kind van negen jaar zeer kundige en fijne kopergravures van zijn eigen vinding heeft in het licht gegeven, zoals er nog verschillende te zien zijn, waarop geen datum voorkomt, terwijl men van degene die gedateerd zijn, wel kan gissen op welke leeftijd hij ze gemaakt heeft, want hij werd te Leiden geboren in 1494, ongeveer in het laatst van mei of begin juni. Zijn vader heette Huygh Jacobsz. en was in zijn tijd ook een uitnemend schilder. Lucas, van nature reeds een meester, leerde bij zijn vader en later bij Cornelis Engbrechtsz., en heeft, door de natuur en door de liefde tot de kunst aangezet, zijn tijd met duurzame vijft waargenomen, menige nacht met behulp van kaarslicht aan de dag knopende.

In plaats van met blikkeis en speelgoed hield hij zich bezig met allerlei schildersgereedschap, als houtskool, krijt, pen, penseel, graveerstift en dergelijke; zijn kameraden waren zij, die dezelfde neiging hadden als hij, te weten: jonge schilders, glazeniers en goudsmeden. Zijn moeder trachtte hem dikwijls het 's nachts tekenen te beletten, niet zozeer om het licht, maar daar zij vreesde, dat hij zijn jonge lere lichaam en zintuigen zou te kort doen of in de ontwikkeling belemmeren door dat gestadige waken en hoofdbraken. Nooit liet hij af van de dingen naar de natuur weer te geven: koppen, handen, voeten, huizen, landschappen en allerlei lakense stoffen, waarin hij bijzonder veel behagen schepte. Hij was ook alzijdig, dat wil zeggen alles wat tot de schilderkunst behoort beheerste hij en hij schilderde in olie- en waterverf historien, portretten, landschappen en figuren, terwijl hij van zijn jeugd af het glasschilderen en kopergraveren beoefende. Toen hij een kind van twaalf jaar was schilderde hij in waterverf een doek, de geschiedenis van Sint Hubrecht, een bewonderenswaardige prestatie, die hem zeer beroemd maakte.

Dit stuk was bestemd voor de heer van Lookhorst, die hem er zoveel goudgulden voor gaf als hij jaren telde. Op 14-jarige leeftijd graveerde hij een historie, waarop Mahomet in dronkenschap een monnik vermoordde, gelijk blijkt uit de datum 1508. Een jaar later, dat is in het jaar 1509, toen hij 15 jaar oud was, graveerde hij verschillende zaken, o.a. als voor glaszchilders, 9 ronde passiestukken, te weten: Christus in de Hof van Gethsemane, de Gevangenneming, Christus voor Anna, de

Bespotting, de Geseling, het Opzetten van de Doornenkroon, Ecce Homo, de Kruisstraging en het Crucifix. Dit zijn zeer uitnemende en zeer goed gecomponeerde stukken. Ook maakte hij een Verzoeking van Sint Antonius, waar een schone vrouw gekleed voor deze verschijnt. Dit is een voortreffelijk werk, zowel wat de figuren als wat de gronden en het "achteruit" betreft, en zo zuiver als maar mogelijk is "gesneden".

In hetzelfde jaar werd door hem gegraveerd die bewonderenswaardige, goed gecomponeerde Bekering van Paulus, waar deze blind naar Damascus geleid wordt, welke blindheid zowel als het gehele tafereel zeer goed is uitgebeeld. In deze en al zijn andere prenten valt een typische verscheidenheid van gezichten en kleding volgens de oude mode op te merken: hoeden, mutsen en andere hoofdtooi, bijna alle verschillende van elkaar; zodat grote meesters van onze tijd in Italië van zijn prenten veel gebruik hebben gemaakt door met enige verandering te ontleren en toe te passen, wat zij bij hem vonden. Over deze "Bekering van Paulus" spreekt ook Vasari en hij stelt Lucas in verscheidene opzichten boven de voortreffelijke Albert Dürer, zeggende: "De werken van Lucas zijn van dien aard, dat men hem kan rekenen tot degenen die de graveernaald op uitstekende wijze gehanteerd hebben. Hij heeft zijn tafereelen zo in overeenstemming met de werkelijkheid gecomponeerd en ze zijn zo sterk van expressie en zo zeker en zonder aarzeling opgezet, dat elke prent de werkelijkheid zelf schijnt te wezen die hij daarmee heeft willen uitdrukken en dat het niet anders dan zo geweest kan zijn. Ook blijkt uit zijn prenten groter opmerkingsgave en inachtneming van de regels der kunst dan uit die van Albert Dürer. Bovendien ziet men dat hij met verstandig overleg te werk gaat bij het graveren, omdat al wat in zijn werk zich langzamerhand in de verte verliest niet zo krachtig is gesneden, opdat het vager worden zou zoals in de werkelijkheid de dingen, naarmate ze verder verwijderd zijn, uit het gezicht raken. Ja, hij is met zoveel opmerksaamheid te werk gegaan en alles vloeit zo zachtjes in elkaar over, dat men het met verf niet anders zou kunnen doen. En deze manier van werken heeft veel schilders de ogen geopend".

Dit is dan het getuigenis van Vasari over Lucas van Holland (zoals hij hem noemt) en het is ook waar dat hij zo goed componeerde en men in zijn werk ziet dat natuurlijke betrachters van het verschielen en verflaunen van de "achteruit", hetgeen men in de landschappen op de beste werken van Dürer niet zo ziet, ook niet in zijn voortreffelijkste stukken als de "Hubrecht" of dergelijke. Wel is waar dat de genoemde Vasari ergens als zijn mening te kennen geeft, dat Lucas niet zo'n bekwam tekenaar was als Albert, "maar nochtans (zeft hij) heeft hij hem in veel opzichten met de graveernaald geëvenaard". Ook ziet men in Lucas' landschappen een heel andere soort van vlakke, vaste gronden en een andere weker, gelijkmatiger manier van graveren, waarmee zijn soepele stoffen even vernutig als knap zijn weergegeven, dan men ziet bij zijn tijdgenoten. Wat vermoed ik, de deskundigen wel met mij eens zullen zijn. Het volgende jaar 1510, toen hij 16 jaar oud was, sneed hij de wonderbaarlijke en zeldzaam mooie "Ecce Homo". Over één zaak moet men zich bovenmate verwonderen: dat in zo'n jonge kraap een dergelijke begaafdheid huisde, zowel wat de compositie, de verscheidenheid der menselijke gestalten, de kennis van de kleding der verschillende volken, als wat de prachtige moderne gebouwen betreft, allemaal zo geheel volgens de wetten der perspectief gezien. In hetzelfde jaar heeft Lucas ook heel fraai en zuiver gesneden een "Boer en boerin met drie koeien", de boerin, die van het melken opgegaan is, toont duidelijke hoe stram of vermoed ze is van het zitten. Een

uitnemend werkje, dat zeer gezocht is. In hetzelfde jaar 1510 sneed hij ook een "Adam en Eva" op het ogenblik dat zij uit het Paradijs gebannen zijn en hun zwerftocht beginnen: Adam met een dierenvel om het lichaam en een spa op de schouder, Eva met Kain, haar eerste kind, op de arm; 't is een keurig mooi stukje. In dit jaar sneed hij eveneens een klein maakt vrouwje, dat een hondje zit te vlooien. Ik heb deze stukken achtereenvolgens willen noemen om het verbandingwekkende verschijnsel aan te tonen en in de herinnering te houden, welke gave vruchten zo'n groen boompje heeft gedragen. Maar het zou mij onmogelijk vallen alles op te sommen wat hij geschilderd, gegraveerd en op glas geschilderd heeft; dit weet ik echter, dat hij er steeds zorgvuldig op uit was zijn verven schoon en zuiver aan te brengen en, hoewel hij vooral graveur was, hij ook altijd schilderde en zo bedachtzaam en nauwlettend was bij het afdrukken, dat hij nooit prenten liet uitkomen waar enig gebrek of vlekje aan was. Zijn prenten werden dan ook in zijn tijd reeds behoorlijk betaald, want zijn allenruhemensite Magdalena, het Crucifix, Ecce Homo, de Driekoningen en dergelijke kosten een goudgulden of 28 stuiver per stuk. Ik heb ook gehoord dat zijn dochter zou hebben verklaard hoe hij grote hopen misdrukken zou verbrand hebben. Hij is nooit buitenslands gegaan om er de kunst te leren, ofschoon Vasari anders schrijft en meent dat al onze beroemde Nederlanders de kunst uit Italië moeten halen en van de Italianen leren. Maar hij dwaalt, gelijk in meer gevallen waar hij slecht ingelicht werd. Lucas is in het huwelijk getreden en trouwde een dochter uit het edele geslacht van Boshuysen en verloor tot zijn leedwezen toen veel tijd met banketieren en goede sier maken, zoals onder rijkdom en adel de gewoonte was. Sommigen gelooven dat Albert Dürer en hij trachten elkaar te "trotsen" of te overtreffen, dat Lucas soms onmiddellijk dezelfde historien of andere dingen graveerde en dat ze elkanders werk met grote bewondering beschouwden, zodat eindelijk Albert Dürer naar Nederland is gekomen en toen hij te Leiden bij Lucas was, heeft hij Lucas en Lucas hem op een klein paneel naar het leven geschilderd en ze hebben zich met elkaar in goede verstandhouding onderhouden.

Lucas was wat klein en teer van persoon. Er bestaalt een gravure met zijn portret (iets meer dan halflijfs), die door hemzelf gesneden werd; hij is er jong en baardeloos op en getooid met een grote muts met veren, terwijl hij in zijn overkleed een doodschoofd tegen zich aan draagt. De schilderijen van zijn hand, die men tegenwoordig nog zien kan, zijn weinig in getal, maar zeer bewonderenswaardig en doen heel aangenaam aan, omdat ze zich kenmerken door ik weet niet welke lieflijk bekorende bevalijgheid. Maar al wat we van hem kunnen zien wordt overtroffen door een drieliuk, zijn intiemendste en schoonste werk, dat nu in het bezit is van de even kunstminnende als kunstvaardige Goltzius te Haarlem, die het in 1602 te Leiden voor hoge prijs heeft gekocht tot zijn grote vrugde, want hij is - als goed deskundige - bijzonder gebrand op de dingen van Lucas. Het stuk geeft de geschiedenis van de Blinde van Jericho, te weten Bartimeus, zoon van Timeus, hoe hij ziende wordt, zoals de evangelist Marcus in zijn tiende en Lucas in het achttiende hoofdstuk vermeldt, en alles is zeer schoon en als kortgeleden gemaakt, wonderlijk vlot en kunstig geschilderd en opberbest gecomponeerd. Op de binnenkant van de deuren zijn ook gedeelten van de geschiedenis uitgebeeld. Daarop bevinden zich zeer veel personen in verschillende houdingen, die hun verbanding aan de dag leggen over het wonder van het middenpaneel, dat een blinde ziende wordt gemaakt. De naakte partijen en de

gezichten zijn zeer verscheiden en zeer bevalijg en "gloeiend" geschilderd. Elke gestalte is anders gekleed en de hoofden zijn met verschillende wonderlijke mutsen, tulbanden en andere hoofdbedekkingen getooid. In de Christusfiguur is op natuurlijke wijze tot uitdrukking gebracht een oprechte eenvoud en een goederieren zachtmoeidigheid en genade, benevens een innige geneetheid om de blinde de weldaad van de geneezing te bewijzen. In de blinde, die door zijn jongen wordt vooorgeleid, ziet men op natuurlijke en typische wijze het eigenaardige van blinden weergegeven, die tastend de hand uitsteken. De gronden zijn schoon en "gloeiend"; op de achtergrond ziet men bomen en bossen, zo nauwkeurig en karakteristiek van schildering, als men ze nergens anders zien kan; want het schijnt wel alsof men alles buiten in het veld in werkelijkheid voor ogen heeft. Achter in het landschap ziet men, als vervolg op deze gebeurtenis, in het klein gescheit hoe Christus aan de vygeboom zonder vruchten vijgen zoeekt. Ook is het landschap prachtig, met enige fraaie huizen en gebouwen in het verschet. Dit stuk is, zoals de datum buiten op de deuren bewijst, gemaakt in 1531; op de buitenkant zijn namelijk nog heel fraai en op bewaarde, vlotte wijze geschilderd, twee personen te zien, een man en een vrouw met enige wapenschilden. Het is ook wel een van de laatste of het laatste werk in olieverf, dat deze zeer vernaaerde schilder heeft gemaakt en het schijnt alsof hij hier zijn hoogste kunnen heeft willen tonen ter verfraaiing en verwondering van de wereld en heeft willen nalaten om zijn naam onsterfelijk te maken; want hij leefde daarna nog maar twee jaar. Dit voorreffelijke stuk heb ik om zijn grote kunstwaarde voorop willen stellen. Op het stadhuis van Leiden bevindt zich van Lucas nog een schoon en heerlijk stuk, dat door de Heren daar in dat openbaar gebouw in ere gehouden en bewaard wordt; het stelt voor Het Laatste Oordeel en men houdt het voor een buitengewoon goed werk. Er komen verschillende naakte mannen- en vrouwenfiguren op voor, waaraan men wel merken kan dat hij het leven goed heeft waargenomen, vooral de vrouwen-naakten heeft hij in een bekoorlijke vleeskleur geschilderd. Maar, zoals toen bij de schilders gebruikelijk was, de naakten zijn "op den dag wat erg kantiig afgesneden". Op de buitenkant bevinden zich, op elke deur één, twee grote, zittende figuren, Petrus en Paulus, die heel mooi en veel knapper geschilderd zijn dan het binnenwerk; want alles is beter van kleur en vloeiender gedaan, zowel de gezichten, de naaktpartijen als de stoffen en ook de gronden en "achteruiten"; kortom, het is zodanig dat grote uitheemse vorsten hebben laten vragen om het te kopen, maar het is door de edele Heren aldaar beleeft van de hand gewezen, daar zij het, ter ere van hun vermaarde burger, niet wensten te missen, hoeveel geld men er ook voor wilde geven. Dit schitterende eerbewijs straalt helder en blinkend af op de edele schilderkunst. Er bevond zich ook buiten Leiden ten huize van de edelman François van Hoogstraten een heel mooi stukje, een sluitbaar tweeliukje, waarop voorkwam een zeer goed geschilderd Mariafiguur, een halffiguur tot beneden de knieën, de rest lijkt door een steen bedekt te zijn. Het Kindje was ook zeer lieflijk en had in zijn handen een driventros met een tot beneden toe hangende rank, waarmee schijnt uitgedrukt te zijn, dat Christus de ware wijnsok is. De stof was uitstekend geschilderd. Op de andere zijde zag men een vrouw in biddeende houding, achter welke vrouw Magdalena stond, die haar wees op de Christus op de schoot van Maria. De gronden en de bomen van het "achtertuin" waren bijzonder fraai. Op de buitenkant bevond zich een Maria-hoedschap, geschilderd in figuraties ten voeten uit, keurig van houding, acties en kleiding,

waarin mooie kantiige vrouwen. Dit stukje is nu in het bezit van Keizer Rudolf, de grootste kunstliefhebber van onze tijd. Op dit kostelijk stuk stond het jaartal 22 naast het gewone teken van Lucas van Leyden: L. Vervolgens is er nog een heel bijzonder stuk of "kastje" van Lucas te Amsterdam, de geschiedenis van de kinderen Israëls als zij om het gouden kalff dansen en feest zitten te vieren, volgens de tekst der Schrift waar staat: "Het volk zette zich neder om te eten en te drinken en stond op om te spelen". Men ziet van het banketerende volk zeer levendig uitgebeeld het losbandige wezen en de onkuise lust die het uit de ogen straalt; maar het werk is door de een of andere ondeskundige bedorven, door het met slechte vernis of iets dergelijks te besmeuren. Dan is er van Lucas te Leiden een mooi in aanzienlijk heer, Van Sonneveld, of van de heer Knottter, een voorreffelijk kunstliefhebber, die zelf schilder is. Dit is ook een heel mooi werk, dat de geschiedenis voorstelt van Rebecca van haar drinken ontvanger; men ziet er op zeer schone vrouwen of maagden, die allerlei werk verrichten als water putten en zo. Er is ook een schoon landschap met mooie gronden. Nog heb ik te Delft bij een brouwer of moutmaker gezien enige doeken in waterverf, voorstellende in volgorde tafereelen uit het leven van Jozef, zeer fraai van vinding en tekening, met enige mooie kleren, vooral op het doek waar de schenker en de bakker in de gevangenis liggen. Maar het is te bejammeren dat de tand des tijds er zo aan geknaagd heeft door de vochtigheid van de muren, wat een veel voorkomend euvel is hier te lande. Voorts kon men hier en daar van Lucas enige mooie portretten zien, in het maken waarvan hij ook zeer bekwam was. Onder andere bezit Claes Ariensz. burgemeester te Leiden, een schier levensgrote kop, die zeer mooi en natuurlijk van expressie is. Ook is er van hem te Leiden een kleine, lieflijke afbeelding van Maria, ten huize van de kunstliefhebber Bartholomeus Ferreris, die zelf schilder is. Op een andere plaats heb ik van Lucas verteld hoe knap hij het leven kon uitbeelden, namelijk in een prent, waarop koning Saul geheel buiten zichzelf en werkelijk krankzinnig schijnende de voor hem spelende David met een speer doorboort wil. Zulc knap uitbeelden vindt men ook elders in verschillende andere werken van zijn hand, o.a. in een prentje dat Vasari in zijn geschriften prijst, waarop men een boer ziet, die zoveel pijn schijnt te hebben van een tand die hem door een kwakzalver wordt uitgetrokken, dat hij niet merkt hoe intussen een vrouw hem van zijn beurs berooft. Evenzo ziet men in een prent van een oud mannege en vrouwje die op natuurlijke wijze bezig zijn hun muziek-instrumenten op elkaar af te stemmen, welk tafereel aan de filosoof Plutarchus schijnt ontleend te zijn, waar hij met betrekking tot de huwelijkswetten schrijft, dat de stem van de man in huis het meest moet gelden, evenals de dikste snaren van het grootste instrument het meeste en sterkste geluid maken; want hij heeft de man het grootste instrument in handen gegeven. Het beste dat hij gegraveerd heeft, is geweest het portret van Keizer Maximiliaan, hetgeen hij maakte toen deze keizer te Leiden kwam en daar gehuldigd werd; het is 't grootste en mooiste gegraveerde portret van hem, wonderlijk gedurfd en prachtig van factuur. Hij is toch een buitengewone kerel geweest en ik weet niet waarin hij meer te loven valt; in het schilderen, graven of glasschilderen. Het graven zou hij geleerd hebben van iemand die harnassen met sterk water eiste en eveneens zou hij weinig onderricht genoten hebben van een goudsmid. Hij heeft tevens een aantal mooie eijstjes

gemaakt en verschillende houtsneden, die uitstekend van bewerking zijn. Men ziet ook hier en daar glasschilderingen van hem, die zeer verdiensten bewaard te blijven. Onder andere bevindt zich in het bezit van Goltzius een tafereel op glas, voorstellende de Dansende vrouwen die David tegemoet gaan, dat bijzonder goed gedaan is. Het is zeer mooi nagegraveerd door Jan van Saenredam. Toen Lucas ongeveer 33 jaar oud was, beving hem de lust om de schilders in Zeeland, Vlaanderen en Brabant te gaan bezoeken. Daarom ging hij als een man die er warmpjes in zat op reis, ik meen zelfs met een door hem zelf uitgerust en van alles goed voorzien schip. Te Middelburg aangekomen, heeft hij daar met veel genoegen gezien het werk van de vijfde en bewaarde Jan de Mabuse (Jan Gossart), die er toen woonachtig was en er verschillende dingen had gemaakt. Lucas van Leyden heeft hier Mabuse en andere schilders een gastmaal aangeboden, dat zestig gulden kostte. Dit heeft hij ook elders gedaan, te weten in Gent, Mechelen en Antwerpen, waar hij telkens de schilders voor zestig gulden fufte. En overal werd hij vergezeld door genoemde Jan de Mabuse, die zeer statig en prachtig uitgedost was in een kleed van goudklaken. Lucas droeg een overkleed van geelzijden stof, dat in de zon ook als goud glansde. Maar omdat Mabuse schoner gekleed was dan hij, menen sommigen dat Lucas door de kunstenaars verracht of minder geacht zou zijn geworden. En wat nog meer in strijd zou zijn met het wezen van de kunst en de kunstenaars is de opvatting dat Lucas sindsdien over de reis meermalen zijn spijt heeft geuit, omdat hij altijd achterdocht koesterde, dat iemand die hem kwalijk gezind was, hem een of ander vergif had toegediend; van die tijd af namelijk is hij nooit echt gezond meer geweest. Hetzij hij nu vergeefs en en onrechte deze lelijke inbeelding koesterde, hetzij niet, zeker is toch dat hij de zes volgende jaren tot zijn dood toe erg bedlegerig is geweest. Ik weet niet of het soms langzucht of tering geweest is, wel dat hij voortdurend door de voortroemde achterdocht gekweld werd. Ofschoon hij te bed lag, liet hij weinig tijd verloren gaan waarin hij niet graveerde of schilderde, want hij had zijn gereedschap laten veranderen op een wijze dat het zich daarvoor eigende, zo zeer nam zijn schilderdrijf steeds toe, gelijk met grote meesters dikwijls geschiedt: want door de grote ervaring in hun edel ambacht vernieuwt de liefde tot hun kunst zich dagelijks en wordt dagelijks krachtig meer en meer afnamen, geen medicijnen meer baatten en hij voelde, dat zijn heengaan uit dit leven aanstaande was, bekreop hem twee dagen voor zijn dood de lust om nog eens en voor het laatste het uitpansel, des Heren werk, te zien. Daarom zijn diensmaagd hem voor de laatste keer naar buiten heeft gebracht en de tweede dag daarna is hij overleden in het jaar 1533, slechts 39 jaar oud.

Hij leefde nog op een dag die oude lieden zich wel zullen herinneren, namelijk op de dag van de Hete Ommegang te Leiden. Gedurende deze ommegang namelijk zijn er mensen van de hitte graveerde was een klein stukje, een Pallas, en men zegt dat het, pas voltooid, nog voor hem op het bed gelegen zou hebben, hetgeen schijnt te bewijzen dat hij zijn kunstrijke, edele ambacht tot het eind bemind en uitgeoefend heeft.

Tentoongestelde werken

- Schilderijen**
- 1 Zelfportret
Herzog Anton-Ulrich Museum, Braunschweig
  - 2 De vrouw van Potifar toont het kleed van Jozef (ca. 1512)
Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam
  - 3 De verloving (1513?, ca. 1520?)
Musée des Beaux-Arts, Straatsburg
  - 4 De kaartspelers (ca. 1515)
The Earl of Pembroke, Wilton House
  - 5 Portret van een 38-jarige man (ca. 1521)
The National Gallery, Londen
  - 6 De verkondiging aan Maria (1522)
Bayerische Staatsgemäldesammlungen, München
  - 7 Madonna en kind, Maria Magdalena en een stichter (1522)
Bayerische Staatsgemäldesammlungen, München
  - 8 Het Laatste Oordeel (1526-27)
De Lakenhal, Leiden
  - 9 Maria met kind (ca. 1528)
Nasjonalgalleriet, Oslo
  - 10 De dans om het gouden kalf (ca. 1530)
Rijksmuseum, Amsterdam

- Tekeningen**
- 11 David speelt voor Saul, 1503
Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz
Kupferstichkabinett, Berlin-Dahlem
  - 12 Staande jongen met zwaard (ca. 1508)
Rijksprentenkabinet, Amsterdam
  - 13 Tekenende man met achter hem een vrouw (ca. 1512)
British Museum, Londen
  - 14 Meniae (ca. 1515)
British Museum, Londen
  - 15 Twee allegorische figuren op een bol gezeten (ca. 1516)
British Museum, Londen
  - 16 Maria, van een Verkondiging (ca. 1520)
Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz
Kupferstichkabinett, Berlin-Dahlem
  - 17 Hieronymus, 1521
The Ashmolean Museum, Oxford
  - 18 Portret van een man, 1521
De Lakenhal, Leiden
  - 19 Jael doodt Sisera (ca. 1522)
Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam
  - 20 Adam en Eva (ca. 1528)
Kunsthalle, Hamburg
  - 21 Maria met kind (ca. 1528)
British Museum, Londen

- Prenten**
- 22 Saul speelt voor David (ca. 1508)
Rijksprentenkabinet, Amsterdam
  - 23 De pelgrims (ca. 1508)
Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam
  - 24 Mohammed en Sergius, 1508
Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam
  - 25 Christus aan het kruis (ca. 1514)
De Lakenhal, Leiden
  - 26 Ecce Homo, 1510
Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam
  - 27 De vrouw van Potifar toont het kleed van Jozef, 1512
Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam
  - 28 De verzoeking van Christus, 1518
Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam
  - 29 Het wereldse leven van Maria Magdalena, 1519
De Lakenhal, Leiden
  - 30 De kiezentrekker, 1523
Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam
  - 31 De chirurgijn, 1524
Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam
  - 32 De muzikanten, 1524
Rijksprentenkabinet, Amsterdam
  - 33 Petrus en Paulus, 1527
Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam
  - 34 Uilenspiegel (kopie)
Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam

De lotgevallen van het Laatste Oordeel

Transport van het middenpaneel van Het Laatste Oordeel

achte. Deze zoon van zijn dochter, Lucas Dammasz., is te Utrecht gestorven in 1604, op 71-jarige leeftijd, en hij was ook een tamelijk goed schilder, evenals nog is Jan de Hoey, diens broer, schilder aan het hof van de koning van Frankrijk.

Charles Howard Hodges, portret van Jhr. Mr. G.A.M. van Bommel, De Lakenhal, Leiden

Evenveel goudstukken als nodig zijn om het schildertij te bedekken. Dat had volgens een hardnekkige legende Keizer Rudolf II van Habsburg over om het Laatste Oordeel van Lucas van Leyden in zijn bezit te krijgen. Tot zijn grote ongenoegen namelijk ontbrak in de kunstcollectie die hij er in Praag op na hield een werk van deze meester en hoewel zijn verzameling al wereldberoemd was, moest deze leentie worden opgevuld.

In de kunsthandel bleek niets van Lucas te krijgen, zodat Rudolf het plan opvatte om in Leiden bij het stadsbestuur (het schildertij hing ten tijde van de aankoopoging in 1602 in de kamer van de burgemeesters) op verkoop aan te dringen. Rudolf deed dit niet rechtstreeks, maar via de meest geëigende diplomatieke kanalen en door het sturen van een deskundige agent. Deze laatste was Jan Muller, een Haarlemse tekenaar en graficus, die echter niet in zijn opzet slaagde. De diplomatieke vertegenwoordiger was Graaf Simon von Lippe.

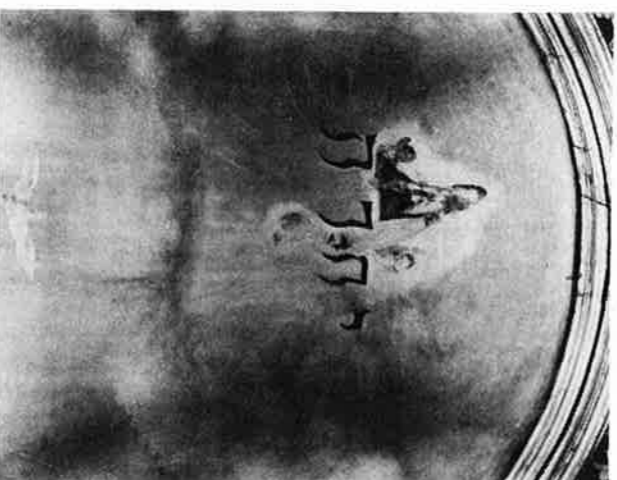
Deze graaf schrijft op 11 mei 1602 een brief aan prins Maurits, waarin hij hem bericht dat zich in Leiden een door wijlen Lucas van Leyden geschilderd drieluk van het Laatste Oordeel moet bevinden en dat de keizer dit schildertij tegen een passende prijs wil kopen. Hiervoor roept hij de bemiddeling in van de stadhouder. De Staten Generaal schrijven op 30 mei 1602 een brief aan de burgemeester van Leiden, waarin het verzoek van Keizer Rudolf inderdaad wordt ondersteund:

"... dat zynre E(xcellentie) ons versoect, dat wij souden willen bemiddelen, dat hem tot behoeft van zyne keyerslyck ma... (majeesteit) soude mogen geworden seker stuck schilderie in Ulieder raedt camer berustende van hetuyterste oordeel onder goede betalinge... so versoecten ende begeren wy dat Ulieder gelieve zynre E. mette voors. schildere te gewerden..."

Prins Maurits doet er een begeleidend schrijven bij gedateerd 1 juni, waarin hij zich een beetje meer op de vlakte houdt dan de Staten Generaal:

"... versoecten wy U Iuyden S(yne) E(xcellentie) met alsulcke antwoorde te bewegen, als ghy/Iuyden tbest gerade sult vinden..."

U Iuyder goede vriendt Maurice de Nassau Hoewel er bijkbaar behoorlijke druk op het gemeentebestuur van Leiden werd uitgeoefend, is men voor de verleiing niet bezwaken en bleef het drieluk op de burgemeesterskamer hangen.

Détail Laatste Oordeel tijdens de restauratie 1935

Het drieluk is nog geen halve eeuw op de oorspronkelijke plaats in de Leidse Pieterskerk gebleven. Waarschijnlijk is het in 1566, ten tijde van de beeldenstorm, overgebracht naar het St. Jacobsgasthuis (thans Lodewijkkerk) op last van de erfgenamen. In 1572 verhuisde het drieluk naar het St. Catharinagasthuis. In de zomer van 1577 kreeg het een definitieve plaats in de burgemeesterskamer van het Leidse stadhuis. Op 12 juli 1577 is op verzoek van de erfgenamen hieroe door de burgemeesters van Leiden besloten. 11 september 1577 werden de bode Jacob Gerritz, en de schilder Isaac Claesz. (van Swanenburgh) betaald voor de kosten die zij gemaakt hadden om het drieluk over te brengen. Het is denkbaar dat Isaac Claesz. bij deze gelegenheid het schildertij "nagelopen" zal hebben.

Na de dood van de belangrijkste erfgenaam, Dirck Jacobsz. van Montfoort, die getrouwd was geweest met Baerte van Swieten, in 1602, vindt de poging plaats om het voor de verzameling van keizer Rudolf II aan te kopen. De eerste keer dat wij van een restauratie horen is 1737.

Deze valt onder de verantwoordelijkheid van Carel Isaacsz. de Moor (1656-1738), maar daar hij 6 december 1737 tektent voor ontvingst van f 75,- totaal (waarvan f 20,- voor het Laatste Oordeel) met de signatuur:

"Car. de Moor c.s." is aan te nemen dat hij - de 'achtig reeds gepasseerd - assistentie heeft gehad. Het karwei wordt omschreven als: "nog voor het invullen ende repeteren van de altaer tafel geschildert door Lucas van Leyden".

Uit andere bronnen weten we dat het drieluk weer omstreeks 1778 schoongemaakt is en wel door de restaurator Isaac de Morn (1704-1784). In 1785 kreeg de Leidse tekenaar en directeur van de Academie Ars Aemula Naturae, Abraham Delfos (1731-1820), van het stadsbestuur toestemming het drieluk tijdelijk ter bestudering in de vroedschapskamer te plaatsen. Het was zijn bedoeling een prent naar het schildertij uit te brengen. Hij maakte in 1785 een brochure met o.m. de mededeling dat hij het schildertij van 8 voet 4 duim bij 11 voet 4 duim meekleundig had verkleind tot 26 bij 36 Rijnlansde duimen. Dit zou worden verdeeld over zes koperen platen, waarvan alle afdrukken samen op f 25,- zouden komen te staan. Met de aflevering op twee jaar genooid zijn.

Het aantal intekenaars bleef minimaal en verder dan enige proefdrukken, gedrukt door de drukker Pieter de Mare, is het niet gekomen. Om deze zo exact mogelijk met de hand te kunnen inkleuren verzocht Delfos de burgemeesters op 23 mei 1789 om het hele

Pieter de Groot, God de Vader, aquarel, Gemeente archief, Leiden

drieluk tijdelijk naar zijn huis, Noordeinde 44, over te mogen brengen: "te consentieren dat het schildertje van 't laatste oordeel ten eynde als by verzoek gemeld aan het Huys van vooreem. de Delfos werde getransporteerd en op een veilige plaats gesteld, misst tot bewaringe daar voor alle mogelijke zorg werde gedragen en met het eynde van Septemher weder op zyne gewoone plaats op 't Raadhuyz gestitueerd en opgehangen". Er is geen bewijs gevonden dat dit gevaarlijke transport inderdaad heeft plaats gevonden. In elk geval ging het niet gepaard met een restauratie of schoonmaak.

Kruitramp

Delfos' voornamige knechts, de kladschilders Willem de Groot (1734-1818) en Pieter de Groot (1743-1822), brachten in een rapport van juni 1806 verslag uit over de toestand van het stuk en boden aan dat het voor f 7,- zou worden "afgewassen en gevernisch't".

De ontploffing van het kruitschip aan de Steenshuur, die in 1807 voor grote delen van de omgeving onvoorstelbare schade tot gevolg had, liet ook het Laatste Oordeel niet onaangetaast.

Op die rampzalige 12e januari sprong een stukje verf uit het middenpaneel. De lichte schoonnakbeurt, waarvan in 1806 sprake was geweest, werd daardoor een echte restauratie en de kosten logen er niet om. Op 15 november 1809 kregen de De Groot's f 284,- uitbetaald. Deze restauratie stond onder de bestuurlijke verantwoordelijkheid van Jhr. Mr. G.A.M. van Bommel, die van 1808-1811 wethouder was. Bij deze gelegenheid werd de gestalte van God de Vader aan het licht gebracht, waarop Van Bommel de restauratoren opdracht zou hebben gegeven met puinsteen de aan Calvinisten en atheïsten aanstootgevende uitbeelding van God de Vader weg te werken. Gelukkig negeerden de restauratoren dit bevel en volstonden met het overschilderen van de figuur met de krans en Hebreeuwse letters J(A)W(E)H, als voorheen het geval was geweest. Een van de De Groot's maakte een aquarel naar de weer togedekte figuur.

In 1867 werd, op advies van de Commissie van de bewaring van voorwerpen van waarde of belangrijk voor de oudheidkunde en de geschiedenis der kunst, door Burgemeester en Wethouders negatief gereageerd om het drieluk voor een tentoonstelling van oude meesters in de Maatschappij Arti et Amicitiae te Amsterdam in bruikleen af te staan. In 1872 werd het Laatste Oordeel overgebracht naar De Lakenhal en in 1890 kreeg het zijn

plaats in de inmiddels gereedgekomen "grote kunstzaal", de Hartewelzaal.

In 1901 bracht Dr. C. Hofstede de Groot advies uit om het drieluk grondig te restaureren. Hij stelde voor de vernis af te nemen, de verfte bevestiging, het stuk opnieuw te retoucheren en te vernissen. Voistaan werd de loslatende verfgedeelten door de Haagse restaurator C.F.L. de Wild te laten vastzetten. De oude bevestiging, met schroeven op palen, werd vervangen door een systeem van karrollen en een stelling, zodat het drieluk in tijd van gevaar in zeer korte tijd naar buiten gebracht kon worden. In 1921 werd het drieluk overgebracht naar een van de nieuwe kunstzalen, en in 1929 werd de bevestiging aan de wand verbeterd. In 1935 vond een restauratie van het middenpaneel plaats door J.C. Traas. Hierbij verwijderde hij de overschildering van de boven helft van het middenpaneel, zodat God de Vader weer bloot gelegd werd.

De toestand van de zijluiken was minder slecht, zodat restauratie hiervan achterwege bleef.

In 1940 werd het drieluk geëvacueerd, eerst naar de Rijksschuilkeider bij Zandvoort, later naar de Pietersberg bij Maastriicht. J.C. Traas reinigde in 1947 de buitenluiken.

In 1958 is het stuk geëxposeerd geweest op de tentoonstelling "Middelieuwse kunst der Noordelijke Nederlanden" in het Rijksmuseum te Amsterdam, waarbij het "vrij" in de ruimte was opgesteld.

In 1971 vonden de eerste besprekingen plaats voor een voorgenomen algehele restauratie, noodzakelijk geworden door de sterke bladerverorming en de vervuiling van de vernisslaag. In het voorjaar van 1973 vond het nodige natuurwetenschappelijk vooronderzoek plaats en werd een volledige fotografische registratie uitgevoerd. In het najaar werden röntgenopnamen gemaakt en werden de panelen en de lijst onderzocht. De zijluiken werden tussen oktober 1973 en augustus 1975 door P.F.J.M. Hermesdorff gereinstureerd in diens atelier bij Maastriicht. Na voltooiing van deze restauratie werden zij in de inmiddels door een luchtheandelingsinstallatie uitgeruste Hartewelztaal opgesteld, op een speciaal ontworpen stelling, vrij in de ruimte.

Het middenpaneel werd tussen augustus 1975 en mei 1977 gereinstureerd, eveneens door de heer Hermesdorff.

Zo kon het drieluk precies 450 jaar na zijn ontstaan en precies 400 jaar na de overbrenging in het stadhuis een plaats krijgen die én esthetisch én klimatologisch bevredigend te noemen is.

Lucas van Leyden, *Het Laatste Oordeel*,
De Lakenhal, Leiden

Wat is er op het Laatste Oordeel te zien?

Het Laatste Oordeel is een voorstelling gebaseerd op het visioen dat Johannes de Evangelist op het Griekse eiland Patmos gehad heeft en dat beschreven is in het boek van de Openbaring van Johannes. In het middenpaneel zetelt Christus, de voeten steunend op een wereldbol, terwijl Hij het oordeel velt over de doden, die juist uit het graf zijn opgestaan. De duif, als Heilige Geest en de hemelse figuur van God de Vader bovenin, vormen samen met Christus de Heilige Drie-eenheid. Even onder Christus zetelen de apostelen, met daarachter twee groepen heiligen. Onder de apostelen twee hazuin engelen, die de Dag des Oordeels verkondigen. De oppervlakte van de aarde - tijdloos en anoniem door het ontbreken van herkenbare landschapsaanduidingen - is bedekt met naakte mannen en vrouwen, die uit het graf zijn opgestaan. Op de (vanuit de beschouwer gezien) linkerkant van het middenpaneel en over het gehele linkerluik, zijn engelen bezig de uitverkorenen naar de hemel te geleiden, terwijl aan Christus' andere zijde de duivels de verdoemden naar de hellemond opdrijven. Op de buitenzijde van de zijluiken zijn de heiligen Petrus en Paulus uitgebeeld in een landschap zittend. Petrus is herkenbaar aan zijn gewone attriboot, de sleutel en Paulus aan zijn zwaard en het boek in zijn hand. In verschillende boeken van het Nieuwe Testament getuigen Petrus en Paulus van het naderende oordeel. Voor Paulus is dit I Korinthe 15:51-58, II Korinthe 5:10, en voor Petrus de Eerste Algemene Brief 4:17 en de Tweede Algemene Brief 3:3-13. De luiken van het drieluik waren meestal gesloten, zodat daarbij de beide heiligen aankondigen hetgeen op zon- en feestdagen - bij geopende luiken - te zien was: het Laatste Oordeel.

Wat is er niet op het Laatste Oordeel te zien?

Het Laatste Oordeel is geen altaarstuk, dat wil zeggen het is niet een schilderij dat dienen moest als bekroning van een aan Christus of een bepaalde heilige of heiligen gewijd altaar. Hoewel het drieluik naar de vorm erg lijkt op

Lucas van Leyden, *achterkant van de zijluiken van het Laatste Oordeel, voorstellende Petrus en Paulus*

zo'n altaarstuk, is het als memorietafel geschilderd, dat wil zeggen dat het in opdracht van nabestaanden van een voornaam iemand is geschilderd, ter ere van diens nagedachtenis. Een memorietafel liet zien hoe zo iemand eruit gezien had, meestal met de eelthgenote erbij en met over het algemeen ter weerszijden de portretten van de stichters of nabestaanden, die de schilder de opdracht gegeven hadden. Omdat zo'n schildertij een plaats kreeg in een kerk of kapel, moesten alle portretten heel devoot weergegeven zijn: in de praktijk betekende dat in knielende, biddende houding, zoals te zien is aan de Memorietafel van de heren van Swieten, die ooit in de kapel van het door hen gestichte klooster Mariënpoel heeft gehangen.

We weten uit archiefstukken dat Lucas van Leyden op 6 augustus 1526 opdracht kreeg een *memorietafel* te schilderen ter nagedachtenis van Claes Dircksz. van Swieten, maar we missen op het drieluik diens portret en die van zijn kinderen, die uit de erfenis of uit eigen zak de 35 pond viams moesten betalen aan Lucas van Leyden, die het schildertij kostte. De vraag is: waarom ontbreken deze portretten? Dit is eigenlijk alleen te verklaren als het drieluik tegelijkertijd een tweede functie zou hebben gehad, waarop normaal gesproken geen portretten voorkomen.

In Kampen heeft in 1545 de schilder Ernst Maler een Laatste Oordeel geschilderd boven het "gestoelte van den borgemeister" in het stadhuis. De bedoeling was dat de burgemeesters en raad van de stad Kampen door deze voorstelling voortdurend herinnerd werden aan de betrekkelijkheid van hun oordelen en besluiten.

Het is mogelijk dat het Laatste Oordeel van Lucas van Leyden in de Pieterskerk in de buurt van het schepengestoelte heeft gehangen. Dat was de gereserveerde zitplaats voor de stadsbestuurders, die vermoedelijk bij de westelijke ingang van de kerk stond. Bovendien was Claes Dircksz. van Swieten in 1517/1518 schepen geweest. Zijn zoon Dirck Claesz. was dat van 1520 tot 1523, zodat er aanleiding geweest kan zijn een memorietafel te combineren met de bekroning van het schepengestoelte. Zekerheid daarover ontbreekt helaas.

Het testament van Claes Dirscz. van Swieten

Het komt wel eens voor dat gegevens over memorietafels en de bijbehorende kerkelijke memoriediensten te vinden zijn in testamenten uit de late middeleeuwen.

Het was dus een spannende zaak toen in het Leidse Gemeente-archief het testament van Claes Dirscz. die in Leiden schepen was geweest en zijn vrouw Kathryn Claesdr. werd aangetroffen.

Het testament werd opgesteld op 1 juni 1515 in aanwezigheid van een van de burgemeesters van de stad, Jan Kerstantz. Stoop. Helias stond er niets in te lezen over memoriediensten of over het stichten van een memorietafel. Er blijken vier kinderen te zijn geweest: Mr. Dirsc Claesz., evenals zijn vader van beroep hout-handelaar; Jacob Claesz., eveneens hout-handelaar; Marie Claesdr. en Cornelis Claesz. De laatste werd - voor zover mogelijk - onterfd wegens slecht gedrag tegenover zijn ouders. Hij zou slechts een jaargeld krijgen en kwam niet in aanmerking voor een deel van de erfenis. Het is natuurlijk niet onmogelijk dat Claes Dirscz. en zijn vrouw later in het geheim een testament hebben opgesteld, waarin sprake was van het stichten van een memorietafel met als voorstelling het Laatste Oordeel, maar het is waarschijnlijker dat bij het overlijden van Claes Dirscz. omstreeks 1525 de drie kinderen die wél erfgenaam waren, hun dankbaarheid betuigden met het plaatsen van een memorietafel in de

Pieterskerk, waarvan Claes Dirscz. ook kerkvooed was geweest.

Verhuizing

Vijftig jaar later, in juli 1577, verzochten vijf Leidse burgers het Laatste Oordeel over te brengen naar het Stadhuis: het zijn Dirsc Jacobsz. van Montfoort, Jan Gerritsz. Buytewech, Reyer Jacobz. (van Swieten), Mr. Simon Jansz. (van der Mijle) en Gysbert Dirscz. Gool. Zij beweren allemaal te zijn "derfgenamen van Claes Dirscz. houtkoper zaliger)" en dat klopt: van Montfoort was sedert 23 november 1559 gehuwd met Baerte, dochter van Mr. Dirsc Claesz. en vertegenwoordigde haar als erfgenaam. Reyer Jacobosz. was een zoon van Jacob Claesz en uit dien hoofde erfgenaam, terwijl Buytewech sedert 1 januari 1566 getrouwd was met een zuster van Reyer Claesz., nl. Lysbeth Jacobsdr. Mr. Simon Jansz. was op 12 januari 1564 getrouwd met Annetgen, een dochter van Marie Claesdr. van Swieten en (Oude) Dirck Jan Reyersz., terwijl Gool tenslotte haar zuster Geertruyt had getrouwd op 6 juni 1564. Op het zwarte schaaap Cornelis Claesz. na (die per slot van rekening in 1515 onterfd was), waren alle kinderen van het echtpaar van Swieten vertegenwoordigd en zij konden dan ook met recht stellen eigenaars van het dreuiluk te zijn.

Femmetgen de spinster

Inventaris van Femmetgen de spinster, 1515

een bedde mit een peluwe ende mit een beddeleet, 48 1/2 pl
4 sitkussenen
een teliorhyusen mit 5 bordtekens, 9 pl
3 taverelen teen vanden engelsche groot tander van behlehen ende derde een cleyn bardcken, 8 pl
3 vrouwe maten, 5 gr
2 sitcussenen mit borduringe, 9 pl
een rode deken mit een oerussen, 19 pl
2 oude slaepplakenen, 4 1/2 pl
zeker lindelaken, 9 pl
zeker oudt lindelaken, 8 pl
een cassidonyen rosenocrans mit 2 buylen, 15 pl
een becke mit een peluwe, 49 pl
een becken, 7 pl
een goteling mit 2 vierpannen, 10 1/2 pl
een becken, 7 pl
3 candelaers, 6 pl
3 candelaers, 7 1/2 pl
een coperen potgen, 4 1/2 pl
een ketel, 9 pl
een cleyn ketelgen, 8 pl
een Jhesus mit een cruyssen, 4 1/2 pl
een coffier, 6 1/2 pl
een gescreven getydeboeck in duytsche, 8 pl
zeker tynnewerck tpont voir 3 st ende 1 p en daer was, 37 £

een ketel mit een hogel, 7 1/2 pl
een coperen pot mit een vischpaen, 9 pl
een oude deken, 10 1/2 pl
een spinwielgen, 1 1/2 pl
2 oude slaepplakens, 6 pl
zeker oude rommeling van potten ende anders, 4 pl 1 1/2 o
een geprint boeckgen, 3 pl 1 1/2 o
zeker oude boecken, 4 pl
een marien beelt, 5 d
een vrouwe stoel mit een cruyssen ende mit een blaeketgen, 5 gr
een vrouwestoel mit een metalen passer ende ander rommeling, 3 gr
3 glaessens mit een mandekin en zekere verwe, 3 gr

4 stoelen mit een stoeff, 7 gr
een blaesbalch mit een ryssen ende 2 doertgens, 3 gr
een banck, 3 gr
een banck, 4 pl
een banck, 4 1/2 gr
een ronde schyftafel, 9 gr
een seedze, 15 pl
een tresoir, 24 pl

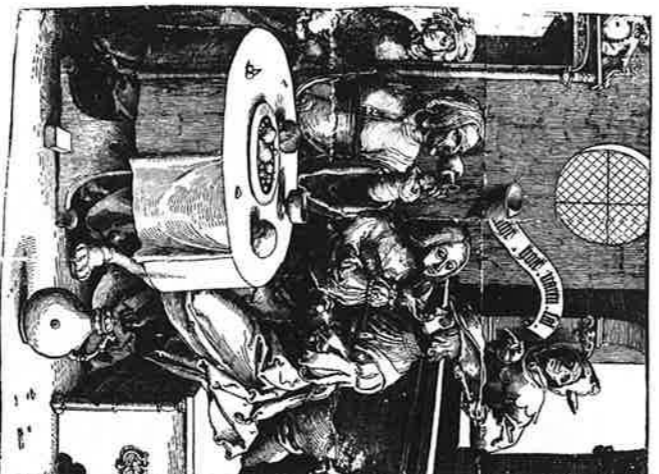
pl = plak
gr = groot
st = stuiver
p = penning
£ = pond
o = oord
d = duit

2 groot of 1 stuiver
have stuiver (in Holland ingedeeld in 8 penningen, in Vlaanderen in 12)
dubbele groot, 1/20 gulden of 8 duten
4 groten of 8 stuyvers
Hollands, van 40 groten = 1 gulden
Vlaams, van 20 schellingen van 12 groten = 6 gulden
Artesisch, van 20 stuyvers van 12 penningen = 1 gulden
1/4 stuiver
1/4 groot of 1/8 stuiver

Van de ongeveer drieduizend woningen, die Leiden in 1515 telde, bestond het merendeel uit eenvoudige huizen, sommige van hout, sommige van steen, waarin vaak meerdere gezinnen samenwoonden.

De inboedel van zulke huizen doet in onze ogen uiterst sober aan. Het meubiliair was beperkt tot het allemoedzakelijkste: een bed met toebehoren, een tafel en een kist als berg- en zitmeubel, eventueel aangevuld met enkele stoelen. Verder vindt men steeds enig eet- en kookgerei, enkele kandelaars en een paar schildertjes, prenten of bordes met spreuken. Bij meer welstand kan deze basisuitrusting worden uitgebreid.

Tot de beter gesitueerden behoorde bijvoorbeeld Femmetgen, de spinster, in wier inboedel wij - behalve een vrij ruime keuze uit de hierbovengenoemde inventarisstukken - ook een rijke hoeveelheid tin en een aantal boeken aantreffen.

Eetkamer in 1519

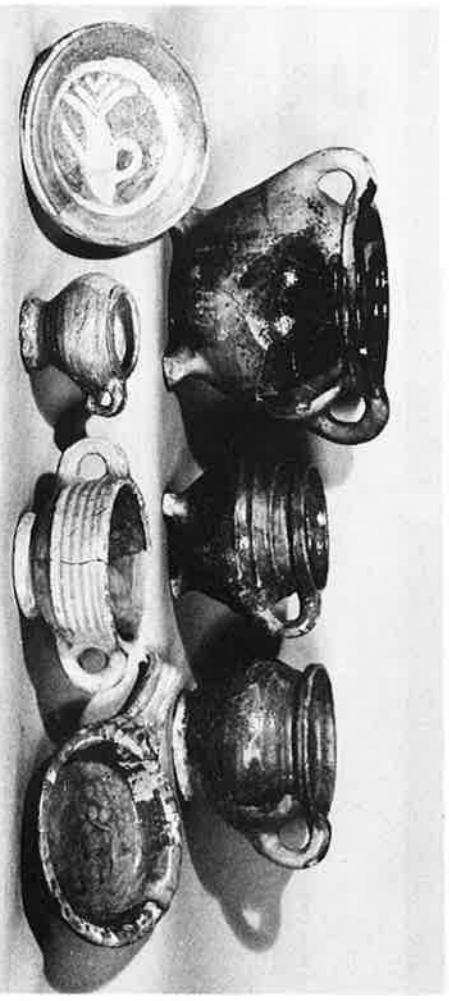

Kleine reis, ca. 1500

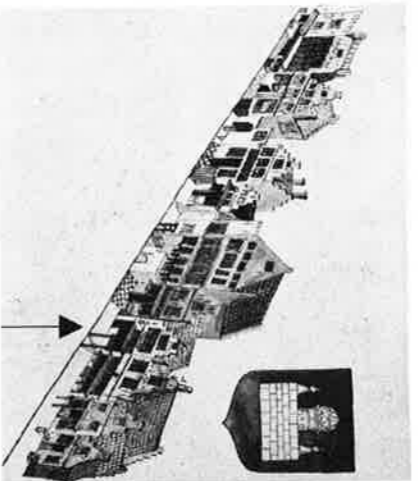

Schaarje, 16e eeuw

Keukengerel ca. 1500

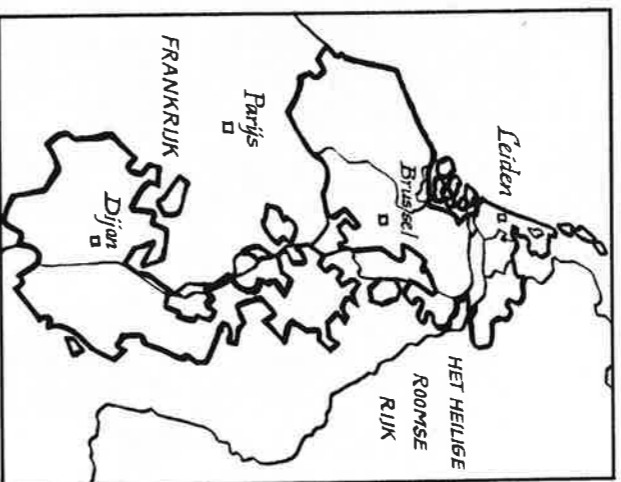
Holland deel van een groot rijk

Huge Jacobsz., de vader van Lucas van Leyden, woonde omstreeks 1500 en later in het Vleeshuisvierendeel.

Uit een akte van 1515 blijkt dat jonkvrouw Margrete, de weduwe van Cornelis Jansz., twee huizen bezat: één in de Breestraat en één in de Diefsteeg, die achter elkaar grensden. Als belending van het huis in de Breestraat geeft de akte aan Huych Jacobsz. en Bryn Jooeygenz. Het huis van Huge Jacobsz. was het vierde huis vanaf de hoek Breestraat-Diefsteeg, op de plaats van het huidige nummer 83.

Uit de lijst van schutters van omstreeks 1518 valt op te maken dat Lucas toen nog bij zijn vader thuis woonde. In 1528 wordt Lucas Hugenysz. in het Gasthuisvierendeel genoemd, zodat hij vermoedelijk tussen 1518 en 1528 met Lysbeth van Boschuyzen getrouwd is.

Holland was in 1433 deel geworden van een monarchie, die uit de meest verschillende staten was samengesteld.

De Bourgondische Nederlanden waren een samenvoeging van vroeger afzonderlijke hertogdommen, graafschappen en heerlijkheden, die ieder een eigen geschiedenis en een eigen ontwikkeling hadden gehad. Het doel van de vorsten was al deze elementen tot een eigenlijke monarchie bijeen te voegen.

Het graafschap Holland stond sedert 1433 onder een stadhouder, die de vorst vertegenwoordigde en enkele van diens rechten uitoefende. Deze stadhouder was kapitein-generaal over de troepen van het gewest en hoofd van politie en justitie. Hij stelde de stedelijke magistraten aan volgens de privileges van de steden in overleg met de regering in Brussel, hij vergaf de minder belangrijke ambten en riep de Staten bijeen.

Onder de stadhouder stond het Hof van Holland, de opvolger van de vroegere grafelijke Raad. Behalve in rechtszaken handelde het Hof steeds gemeenschappelijk met de stadhouder. De meeste grote steden hadden een of meer advocaten bij het Hof in Den Haag om daar hun zaken te behartigen. Een zeer belangrijk ambt was dat van landsadvocaat. Deze hield de notulen der Statenvergadering en tekende de stukken; hij sprak in het belang der Staten met de stadhouder, de landvoogd(es) en de leden van het Hof van Holland. Naast het Hof van Holland kende men in Den Haag ook de Rekenkamer, die belast was met het nazien van de rekeningen van baljuwen, schouten en rentmeesters.

Met de Bourgondische tijd was dus een geheel nieuw stelsel van bestuur in Holland gekomen: een landvoogd(es), een centrale regering in Brussel, het Hof van Holland, een stadhouder en de Rekenkamer. Al deze overheden en colleges waren de noodzakelijke gevolgen van het feit dat Holland deel uitmaakte van een groot rijk.

Tegen inflatie

Begin 1434 kwam er voor Brabant, Vlaanderen, Henegouwen en Holland een algemene regeling voor de muntslag tot stand. In de muntatelers van deze vier gewesten, respectievelijk Leuven, Brugge, Valenciennes en Dordrecht, werden nu voortaan munten van dezelfde waarde en met dezelfde beeldenaar geslagen. Uiteraard waren deze munten over en weer in het gehele gebied geldig. De nieuwe Bourgondische groot, gelijk aan de Vlaamse, verving de lokale groten, die zeer uiteenlopende waarden gekregen hadden. Alle munten droegen hetzelfde hertogelijke wapen, alleen had ieder gewest een eigen merkteken. Voor Holland was dit de roos.

Vanaf 1466 daalden de munten enorm in waarde, maar in 1489 werd de inflatie afgebroken met een nieuwe muntreeks, waarbij de muntvoet en de beeldenaar van 1466 werden hersteld. Een volledige handhaving van het niveau van 1466 bleek echter niet mogelijk, zodat er in 1496 een nieuwe stabilisatie nodig was. Er werden nieuwe beeldenaars ontworpen voor de zilveren munten: vliezen van 3 stuivers, dubbele stuivers en stuivers en voor de bijbehorende goudstukken een Gulden Vlies van 50 stuivers en een Philipsgulden van 25 stuivers. De koersen van 1496 bleven vrijwel onveranderd gelden tot 1548.

Onder Karel V liet men het belangrijkste geldstuk in waarde overeenkomen met de meest gebruikelijke rekenenheid, de gulden van 20 stuivers of 40 groten, ook wel aangeduid als pond van 20 schellingen. Artesisch. Tevens sloot dit goed aan bij het pond Vlaams van 6 gulden of 240 groten. In Holland was de stuiver gelijk aan 16 penningen, in Vlaanderen aan 24 penningen, terwijl in de zuidelijke gewesten rond Artesie of Artois de stuiver verdeeld was in 12 penningen Artesisch.

Stadszegel van Leiden

Philips de Schone
Brabant (Antwerpen)
dubbele stuiver 1496

Philips de Schone
Vlaanderen
stuiver (1504-1506)

Philips de Schone
Holland
penning (1505-1506)

Karel V
Brabant (Maasricht)
groot 1515

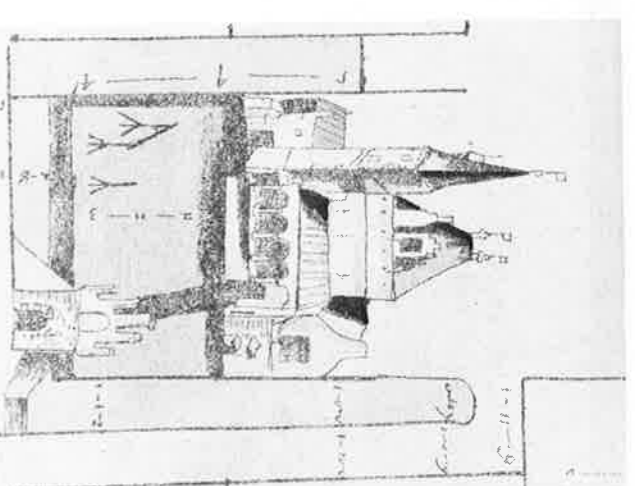
Karel V
Holland
Philipsgulden (1506-1520)

	haard- steden	kerken	kloosters	stuks lakken (laken- produktie)	aantal weef- getouwen	inkomsten
LEIDEN	ca. 3000	3	17	26.000	200	26761 pond 14 stuivers 6 penningen
HAARLEM	2714	3	19	8.900		21177 pond 1 stuiver 10 penningen
AMSTERDAM	2532	2	20	5-6.000	45	5611 pond 7 stuivers 6 penningen
DORDRECHT	1500	1	5			3753 pond 7 stuivers 6 penningen
DELFT	2733	2	10	8-900	28	28733 pond 1 stuiver
GOUDA	1694	1	10	1.400		23377 pond 8 stuivers 1 penning

Leiden in 1515: een middeleeuwse stad

In 1515 was Leiden nog een middeleeuwse stad, waarvan het aanzien bepaald werd door wallen met torens en poorten. Om de stad heen vond men tuinen en boomgaarden, in de stad een afwisseling van houten en stenen huizen. Het stadhuis aan de Breestraat bestond nog uit enkele bij elkaar getrokken woningen. Verder kende men drie kerken, de Pieters-, de Pancras- en de Onze Lieve Vrouwekerk, zeventien kloosters, vier grote gasthuizen, verschillende kapellen en enige hofjes. Leiden was de hoofdstad van Rijnland, het middelpunt van een druk marktkruiser en zetel van een snel opgroeiende lakemindustrie. Een autonome stad, door burgers geregeerd. Het stadsbestuur werd gevormd door een raad, een college van veertig voorzittende burgers. Het dagelijks bestuur bestond uit de schout, acht schepenen en vier burgemeesters.

Door hun verkiezing kwamen deze magistraten "op het kussen" en maakten dan jarenlang de dienst uit. Samen bestuurden zij een stad van naar schatting 20.000 inwoners, die daarmee wellicht de grootste stad van Holland was. Een belangrijke bron van inkomsten voor de Leidse burgerij was de textielindustrie, waarin een aanzienlijk deel van de bevolking zijn brood verdiende. Leiden produceerde evenveel laken als de andere Hollandse steden tezamen. Andere belangrijke bronnen van inkomsten waren de biërbrouwerij en de andere op directe levensbehoeften gerichte takken van nijverheid, zoals de broodbakkerij en de kleermakerij. Ook de rivierscheepvaart was een niet te verwaarlozen onderdeel van het economische leven van Leiden.

Gravensteen

Bestuur

De plaatselijke nijverheid was georganiseerd in gilden, die bestuurd werden door hoofdliden. Deze hoofdliden werden op voordracht van de gildeliden door het stadsbestuur benoemd, waardoor schout, schepenen en burgemeesters een stevige greep op het economische leven van de stad behielden.

Behalve de schout waren de meeste stadsbestuurders burgers, die hun taak in het stedelijk bestuur uitoefenden naast hun broodwinning.

Voor de afwikkeling van de dagelijkse zaken had men enkele ambtenaren, zoals de stadssecretaris en de pensionaris. De secretaris hield de notulen van de raadsvergaderingen, tekende resoluties op en ontwierp nieuwe keuren en ordonnanties. De pensionaris trad op in al die zaken waarvoor meer dan gewone rechtskennis werd vereist.

Rechtspraak

Oorspronkelijk hadden schout en schepenen van Leiden niet het recht om hals misdaden zelfstandig te berechten.

Voor civiele procedures en minder zware misdaden konden zij zonder inmenging van buitenaf optreden, maar voor ernstige misdaden moesten zij hun bevoegdheid delen met de baljuw van Rijnland. In 1434 werd door een privilege van Philips de Goede de gehele stedelijke rechtspraak in handen van schout en schepenen gelegd. Volgens dit privilege droeg de schout als ambtssymbool een roede en bij ziekte of verhindering kon hij zich tijdelijk laten vervangen door zijn roede in aanwezigheid van

twee schepenen aan een andere "eerbare" man te overhandigen. Het college van schepenen bestond uit acht personen, aangewezen door de landsheer of diens stadhouder en bij hun afwezigheid door het Hof van Holland uit een door de veertigraad voorgedragen lijst van zestien personen. Samen vormden schout en schepenen de rechterlijke macht voor alle civiele en criminele zaken in de stad. De schout was voorzitter en aanklager in de Stedelijke Vietschaar. Na aanklacht en verhoor van de verdachte en getuigen spraken de schepenen het vonnis uit, dat door de schout uitgevoerd moest worden.

Buiten het rechtsegebied van Leiden werd de rechtspraak uitoefend door de baljuw van Rijnland met een college van welgeboren mannen, die samen de hoge vierschaar vormden. Hun voornaamste taak was de criminele rechtspraak. De baljuw werd voor het leven benoemd en trad als openbaar aanklager op. De welgeboren mannen waren de vertegenwoordigers van de bevolking van het baljuwschap. Jaarlijks werden uit een nominatie van vijftienvintig derdrien welgeboren mannen gekozen. Meestal fungeerde de oudste als voorzitter van het gerecht, terwijl de secretaris door het college van baljuw en welgeboren mannen werd aangesteld.

Bonnen

Het bestuur van de stad was dus in handen van de veertigraad, het dagelijks bestuur en een kleine groep van functionarissen. Daarnaast werd een beroep gedaan op de vrijwillige medewerking van de burgerij. Dit gold vooral

het blussen van branden, het tjsvrij houden van de vestgrachten en de stadsverdediging. Daarom was de stad in wijken of bonnen verdeeld. In elke bonn werden jaarlijks twee bonmeesters gekozen, die voor verschillende taken verantwoordelijk waren. Zij hadden de zorg over het bomhuis, waarin het blusmateriaal lag opgeslagen; ook organiseerden zij de geregelde waaktienst in de straten, waarvoor ieder op zijn beurt werd aangewezen. Voor het stadsbestuur waren de bonmeesters het uitvoerend orgaan in het hun toegevoegen gebied.

Het oudste stadsgebied was verdeeld in vier delen, die bij de Blauwe Steen samenkwamen en hun naam ontleenden aan het belangrijkste gebouw in dat kwartier. Het waren het Gasthuisvriendeel, genoemd naar het St. Catharinagasthuis, het Vleeshuisvriendeel, het Wolhuisvriendeel dat zijn naam ontleende aan het wolhuis op de hoek van Langebrug en Rapenburg en het Wanthuisvriendeel, genoemd naar de oude lakenhal.

Later kwamen er nog vele bonnen bij, zodat er in 1515 achttien waren.

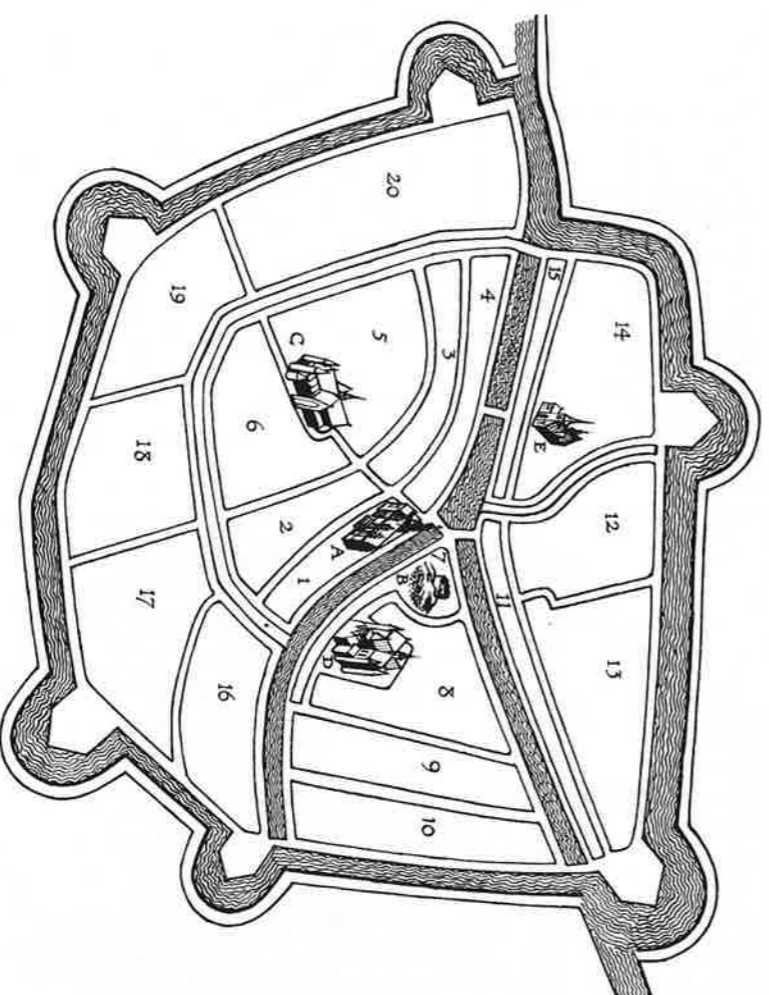
Elke bonn had een vaste verzamelplaats, waarheen de bewoners moesten komen als de klok geluid werd. Dit was voornamelijk het geval bij brand en onraad.

Naast de bonnen bestonden er gebuurtten, ontstaan door de behoefte aan een band tussen de bewoners van de zelfde straat of gracht. De heer van de gebuurte, die door het stadsbestuur was aangewezen, had hier de leiding. Hij stond aan het hoofd van een door

Bonnen in de stad

1. Wanthuisvriendeel
2. Wolhuisvriendeel
3. Vleeshuisvriendeel
4. Gasthuisvriendeel
5. Over 't Hof
6. Sevenhuysen

de oude stad

7. Burchstreng
8. Kerkvriendeel
9. Gansoord
10. Nicolaesgracht

uitleg 1294

11. Marendorp - Rijnzijde
12. Westmarendorp - landzijde
13. Oostmarendorp - landzijde
14. Overmare - landzijde
15. Overmare - Rijnzijde

uitleg 1355

Belangrijke monumenten

16. Hogewoerd
17. Oostnieuwland
18. Westnieuwland
19. Zuid-Rapenburg
20. Noord-Rapenburg

uitleg 1386

- A Stadhuis
- B Burcht
- C St. Pieterskerk
- D St. Pancraskerk
- E Onze Lieve Vrouwekerk

Dagelijks bestuur van de stad in 1515

Hendrick van der Does, schout
Gerrit van Lockhorst, Ridder, burgemeester
Jan Stoop Kerstantsz., burgemeester
Ghijbrecht van Lodensteyn, burgemeester
Bouwen Willemsz. van Warmondt, burgemeester
Cornelis Mast, schepenen

de buurt gekozen raad. Deze raad was verantwoordelijk voor alles wat te maken had met het sociale leven van de buurt: het bewaren van vrede en harmonie onder de bewoners, de zorg voor de zieken en het doen opnemen van die zieken in het gasthuis, het begraven van de doden. De acht naaste buren van de doden namen meestal de plicht van het begraven op zich.

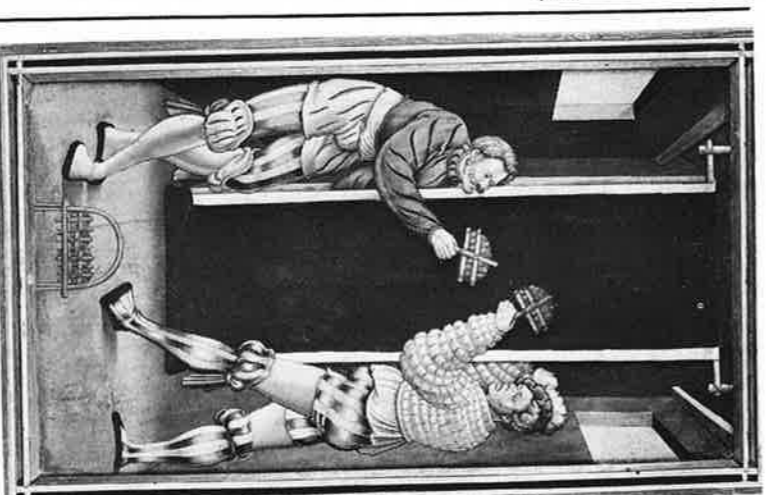
Hoogheemraadschap van Rijnland

Oorspronkelijk was de baljuw van Rijnland tevens dijkgraaf, maar na 1413 had een ont koppeling van deze functies plaats. De dijkgraaf ging zich bezig houden met het handhaven van de keuren met betrekking tot de waterzorg en het aanklagen bij de hoogheemraden van alle overtredingen daarvan.

De hoogheemraden, zeven in getal en bij coöperatie door de zittende leden verkozen maar door de landsheer beëdigd, hadden het bestuur over Rijnland betreffende de waterzaken, zoals: bestuur en beheer over de duinen als waterkeringen, dijken en sluizen, bruggen, wegen en wateren.

Naast de hoogheemraden was er ook een college van hoofdingelanden, dat zich voornamelijk bezig hield met geldelijke aangelegenheden.

Het hoogheemraadschap van Rijnland behartigde dus de zaken buiten het grondgebied van Leiden, een stad die in het begin van de zestiende eeuw een centrum van een druk marktkruiser en een welvarende lakemindustrie was.

Lakembereiding

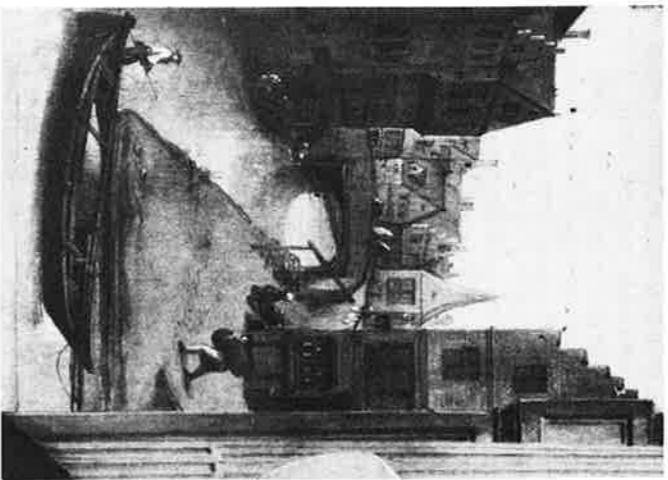
Jan van der Boechorst, schepenen
Willelm Jan Kerstantsz., schepenen
Jan Arentsz. van Beringen, schepenen
Frans Gijbsbrechtsz., schepenen
Volpert Roelofsz., schepenen
Willelm van Lodensteyn, schepenen
Willelm Willemsz., schepenen

De intocht van de nieuwe landsheer in Leiden

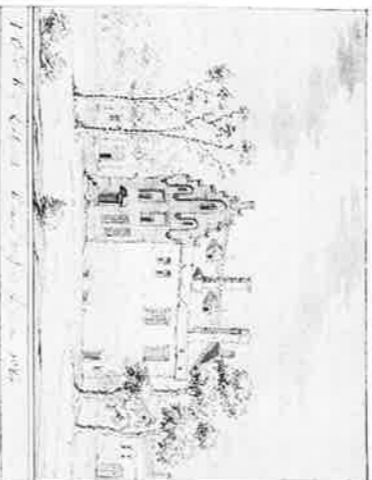
Dagen lang had er een grote bedrijvigheid in de stad geheerst. Overal had geschreeuw van werklieden en geklop en gezaag van werklingen geklonken. Druk was er getimmerd aan stakersels, steigers en erepoorten. De schilder Pieter Jansz. was in zijn werkplaats ijverig bezig geweest met het repareren en opschilderen van wapenborden. Leden van de rederijkerskamers hadden langdurend overlegd en gerespeteerd. Maar nu was dan eindelijk de lang verwachte dag aangebroken, waarop hertog Karel van Bourgondië zijn blijde inkomste als graaf van Holland zou doen.

De schout, de vier burgemeesters, de acht schepenen in hun amtskleding en de voltallige vroedschap in een net pak trokken, vergezeld van gewapende schutters met feestelijke toortsen, de Witte Poort uit om bij de uiterste molen de landsheer te ontvangen. Met veel eervertoon werden zijne genade de sleutels van de stad aangeboden. Vervolgens trok men in optocht onder klokgelui terug naar de stad, door de poort waaraan het wapenbord van de hoge gast hing. De huizen aan het Noordeinde waren prachtig versierd met vlaggen, groen en lapjes. Bij de St. Anthonisbrug was een erepoort opgericht, waarbij op een plankier een tableau vivant vertoond werd, voorstellende de geschiedenis van David en Abigail. De verstering van de Breestraat tot aan de Hogewoerdsbrug toe was toevertrouwd geweest aan de gildebroeders van St. Lucas. Aan beide zijden markeerde een rij meibomen verbonden door draperieën de route, waarlangs de stoet trok. Daartussen stonden brandende toortsen. Bij de Hogewoerdsbrug was, evenals bij de Blauwe Steen, ook een podium opgericht, waarop toneelvoorstellingen gegeven werden, op kosten van de schilders en de snijders. Van de Hogewoerdsbrug tot de St. Pieterskerk waren alle huizen met draperieën behangen en versierd met meibomen en toortsen. De meeste uitgaven hiervoor waren door verschillende gilden bekostigd. Deze route volgend kwam de stoet bij het Huis Lockhorst, waar de vorst zijn intrek nam. Hier vond een geweldig feestmaal plaats, waarbij de wijn rijklijk vloede.

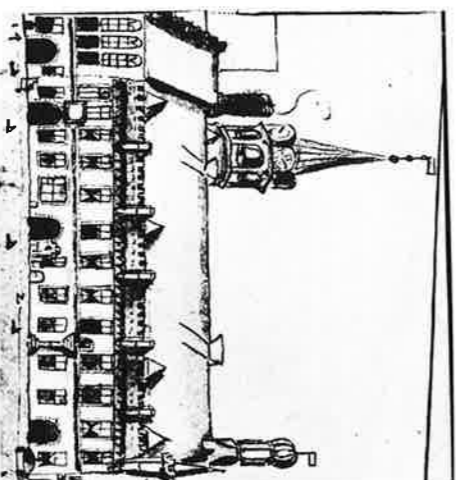
De volgende dag, 14 juni 1515, werd onze genadige heer hertog Karel binnen Leiden gehuldigd als "onse erachtige heer ende prince". De vorstelijke gast trok met zijn gevolg naar het stadhuis, dat behangen was met half wit, half rood laken, terwijl binnen de grote zaal versierd was met groen laken. Hier werden de eden afgelegd: de vorst beloofde een goed heer te zullen zijn en de privileges te handhaven, het stadsbestuur beloofde namens de burgerij hem als goede onderdanen te zullen erkennen en gehoorzamen. Deze eden werden bekrachtigd met het uitbrengen van vele dronken op elkaars gezondheid. Na enkele dagen vertrok de landsheer, na aan de armen liefdegaven te hebben uitgerikt.

Hogewoerdsbrug

Huis Lockhorst

Stadhuis van Leiden

Twistende partijen

In 1514 ontstonden moeilijkheden over de aanvulling van de veertigraad. Een groot gedeelte van die raad wenste het systeem van coöptatie, aanvulling door de leden zelf. Andere leden waren van mening dat het gerecht - het college van schout, burgemeesters en schepenen - de veertigen mocht aanvullen. De twisten hierover duurden tot november, toen de nieuwe burgemeesters gekozen moesten worden. De vraag rees of de in juli door de onvoltallige veertigraad benoemde schepenen, die nu de burgemeesters moesten helpen verkiezen, wel wettig benoemd waren. Een commissie kon de twistende partijen niet verzoenen, zodat zij in overleg met het gerecht uit een door dat college opgemaakte nominatie vier burgemeesters koos en de vorige tresoriers - die de zorg voor de dagelijkse uitgaven hadden - weer voor een jaar aanstelde. Op verzoek van het gerecht benoemde de commissie tevens een nieuwe veertigraad. Bovendien werd een instructie voor de leden van de veertigraad opgemaakt, volgens welke zij met het gerecht de belangen van de stad zouden beschermen en deel zouden nemen aan de verkiezing van burgemeesters en tresoriers. Zij zouden zich door coöptatie mogen aanvullen en moesten ouder zijn dan 28 jaar. Vier leden weigerden de eed op hun ambt af te leggen: Willem van Alcnade, Jan van Berendrecht, Coen van Boschuyssen en Cornelis Heerman. De andere 36 maakten toen een nominatie van 12 notabele personen, burgers van Leiden, op, waaruit de net meerderjarig geworden Karel in juli 1515 vier mensen koos, te weten Reyer Claesz. Verwer, Jan van Zouten, Jan Claes Aelwijnsz. en Jan Gerytsz. Smaltnck.

Alsoe in de maent van Novembri anno 1514 lest leden zekere ordonnancie van wegen mijne genaichsten Heeren des prinzen van Spaengnen ende by advijse van den commissarissen daertoe geordonneert gemaect is geweest op stuck vanden vernyeuwen

vanden veertigen vander stede van Leyden naer vuytwysen van welcker ordonnancie die voirs. veertigen gekoren ende vernyeut zyn geweest van welken veertigen de sessenderich den selven staet ende dienst geaccepteert geaenveert ende den eedt gedaen hebben daertoe dienende ende behoirende. Ende als van den anderen viere te wetene heer Willem van Alcnade Ridder, Jan van Berendrecht, Coen van Busschuyssen ende Cornelis Heerman die hebben geweygert den eedt te doen, overmits welke weygeringe mijn voirs. genaichsten Heeren geordonneert heeft gehad den voors. XXXVI dat zy hem overzeynden zouden in geschrifte twaelf notabel personen, borgeren vander voors. stede om viere van dien daerruyt te kieser ende te ordonneren in de stede vanden viere die weygerende waren den selven dienst te acceptieren. Achtervolgende welke ordonnancie in selve XXXVI mynen voirs. genaichsten Heeren alnu genoomt ende overgegeven hebben de twaelf na bescreven persoenen te wetene Rycke Dirck Pietersz., Pieter van Zijl, Jan Reyersz., Reyer Claesz. Verwer, Jan van Zouten, Jan Claes Aelwijnsz., Jan Geerytsz. Smaltnck, Quirin Diercxsz., Willelm van Leeuwen, Heinrich Ghysbrechtsz., Wombout Pietersz. en Geeryt Florysz., van welken twaelf persoenen myn voirs. genaichsten Heeren by advijse ende deliberacie van Raide gekoren ende genomen heeft, kiest ende neempt Reyer Claesz. Verwer, Jan van Zouten, Jan Claes Aelwijnsz. ende Jan Gerytsz. Smaltnck in de stede vanden voirs. viere weygerende persoenen, om te vervullen twoors. getal vanden veertegen binnen der voors. stede van Leyden ende te doen alle tegene des daertoe dient ende behoirt. Maerop die selve viere persoenen gehouden zullen wesen hunnen eedt te doen als die andere XXXVI gedaen hebben in handen van mynen Heeren den president van Hollant, meester Claes Everardi, die myn genaichsten Heeren daertoe gecommiteert heeft ende committeert mijs desen. Actum in den Hage in Hollant den eersten dach van Julio A^o XV° ende vyfthiene.

Karel

Portret van Karel op ± 16jarige leeftijd door Barend van Orley

Karel, de oudste zoon van Philips de Schone en Johanna van Castilië, werd 24 februari 1500 te Gent geboren.

Bij de dood van zijn vader in 1506 werd hij heerser over Bourgondië en de Nederlanden. Karel ontving zijn opvoeding te Gent en Mechelen onder het toezicht van zijn tante, Margaretha van Oostenrijk, gouvernante der Nederlanden. De voertaal was Frans en de gevoerde politiek van overeenkomst met Frankrijk was er op gericht zijn Bourgondische bezittingen te beschermen.

In 1515 werd hij meerderjarig verklaard en als wettig landshoer erkend in Brabant, Vlaanderen, Zeeland, Holland, Henegouwen en Namen.

Zijn tijdgenoten beschrijven hem als een knaap van middelmatige gestalte, bijzonder tenger, met kastanjebruin haar, blauwe ogen, heldere huidskleur, brede en afhangelende onderkaka, de mond voortdurend geopend en moeilijk ter taal. Gewoonlijk was hij koel en zwijgzaam, sprak slechts Frans en een weinig Latijn.

Karel, prins van Spanje, als graaf van Holland te Leiden gehuldigd, bezweert aldaar de privileges, handvesten en oude gewoonten te onderhouden; ook die van Oudewater en Woerden. 14 juni 1515.

Alsoo die borgeren ende ingesetenen der Steden van Leyden, Oudewater ende Woerden mynen genadigen Heere, Heeren Kaerle, by der graciën Gods Prince van Spaengien, Eertshertoge van Oistenryck, Hertoge van Bourgoungnen ende van Brabant, Grave van Vlaendren, van Henegouwen, Hollandt, Zeelandt ende Heere van Vrieslant, opten dach van huyden voor hoiren gerechten ende erfachtigen Landtheere ontfangen ende gehult hebben, zoo zy van rechts wegen schuldich zyn te doen, soo heeft die zelve myn genadichste Heere, der voors. Steden den gewoonelycken eedt gedaen in der manieren als hier nae volcht: ²⁷Dat zweere wy, als Graven van Hollandt ende Heere van Vrieslant, die heylige Kercke, weduwen ende weesen voor te staene, te beschermen in heeren vrheden ende rechten te onderhouden ende doen onderhouden die Steden van Leyden, Oudewater ende Woerden ende elcken van dien in heuren rechten, previllege, handtvesten, octroyen, deuchdelycke costumen ende ouden heitrommen, zoo verre zy die deuchdelyck hebben, te onderhouden ende te doen onderhouden die zelve, mits desen voor ons, onsen erven ende nacomeelingen bevestigende ende confirmeerende, belovende in Princelycke woorden ende goeder trouwen die nyet te verminderen in eeniger manieren de selve onse Stede van Leyden, Oudewater ende Woerden, alle haire poorteren ende inwooneren in rechte ende Justice te houden ende doen onderhouden ende voort al te doen, dat een guet ende gerechte Landtsheere, als Grave van Hollandt ende Heere van Vrieslant, behoort ende schuldich es te doene, zoo moet ons Godt helpen ende alle zyne Heyligen²⁸.

Welken eedt alzoo by mynen voorschreven genadichsten Heere gedaen zynde, hebben die voorschreven borgeren ende ingeseten der voors. Steden van Leyden, Oudewater ende Woerden mynen voorschreven genadichste Heere eedt gedaen in der manieren hier naer volgende: ²⁹Dat zweeren wy onsen genadichsten Heere Kaerle, Prince van Spaignen, Ertshertoge van Oostenryck &c. hier jegenwoordich (te) hulden ende ontfangen tot onsen gerechten erfachtigen geboren Pinche ende Landtsheere, als Grave der Landen ende Heerlyckheden van Hollandt ende Vrieslant met heuren toe behooren, zyne hoocheyt, heerlyckheyt ende graeflyckheyt rechten getrouwelyck te bewaren ende onderhouden, zyne genaden ende zyne Stedehoudere, President ende Raiden van Hollandt ende voort allen zynen dienaeren ende officieren ende elken mit zynen toebehooren heure diensten doende ende exerceren, obedieren ende voort goet, getrouwe ende dienstachtich te wesen tot beschermenisse van zynen edelen persoon, zynre genaden hoocheyt ende heerlyckheyt jegen enen ygelycken, als wy van redene ende rechtswegen schuldich zyn van doene ende voort al te doen dat guede getrouwe onderstaten heuren gerechten landtsheere behooren ende schuldich zyn van doene, alsoo moet ons Godt helpen ende alle zyne heyligen³⁰.

Van alle 't welke die voorschreven Steden van Leyden, Oudewater ende Woerden begeert hebben gehadt acte te hebben, d'welcke hen gegonnen ende geconsenteert is geweest in deser vormen. Actum te Leyden voorsreven opten XIIIten dach van Junio anno vyfften hondert ende vyffiene.

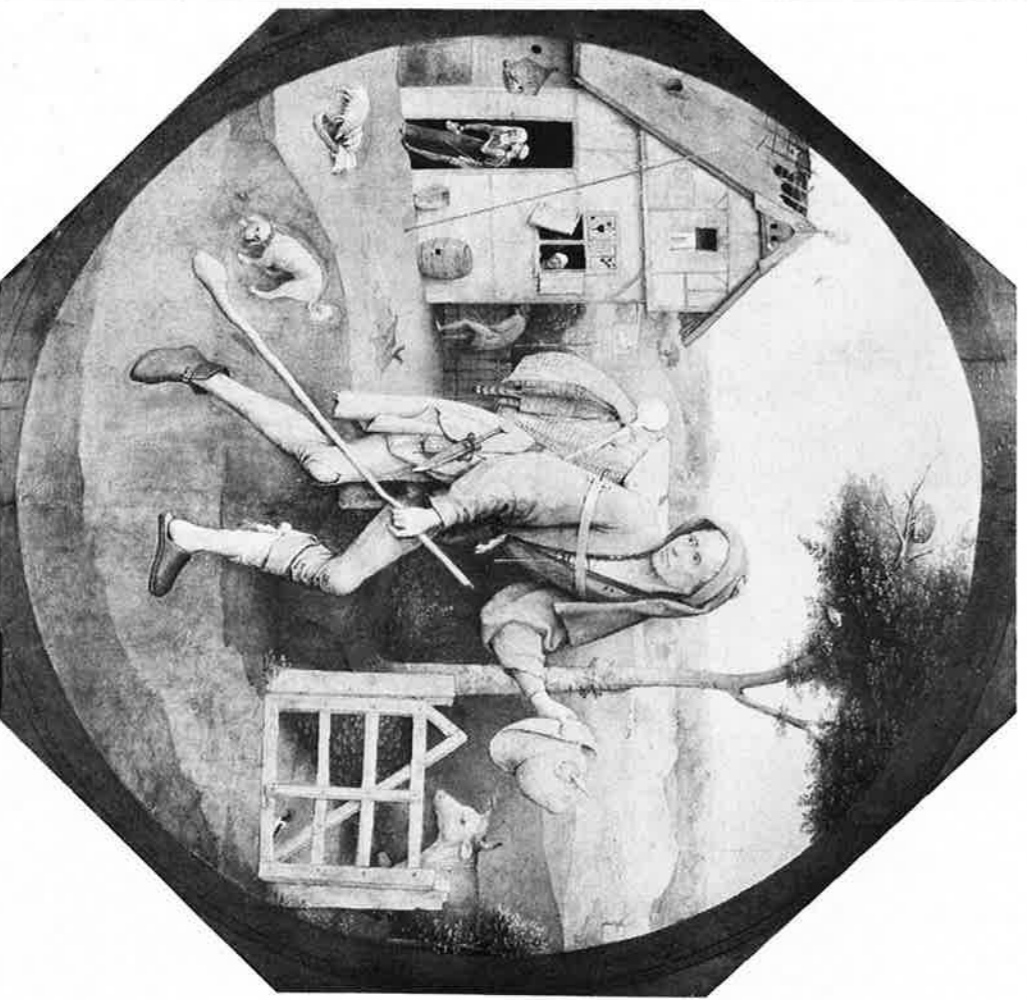
Kunstenaars, tijdgenoten van Lucas van Leyden

Lucas van Leyden, portrettekening van een vrouw, 1521, Schloss Museum, Weimar

Geerghen tot St. Jans, Boom van Jesse (detail), Rijksmuseum, Amsterdam

Jeroen Bosch, Terngkeer van de verloren Zoon, Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam

Kunstenaars, tijdgenoten van Lucas van Leyden

Leiden		
Lucas van Leyden	1489/1494-1533	
Cornelis Engebrechtsz.	1468-1533	
Aertgen van Leyden	1498-1564	
Amsterdam		
Jacob Cornelisz. van Oostanen	1470-1533	
Cornelis Antonisz.	1500-1559	
Haarlem		
Geertgen tot Sint Jans	1460/1467-1490/1495	
Jan Mostaert	1475-1555	
Maarten van Heemskerck	1498-1574	
Delft		
Meester v.d. Virgo inter Virgines	werkzaam 1470-1500	
Meester van Delft	werkzaam 1490-1510	
Utrecht		
Jan van Scorel	1495-1562	
's-Hertogenbosch		
Jheronimus van Aken (Jeroen Bosch)	ca. 1450-1516	
Antwerpen		
Jan Gossaert	1478-1532	
Joos van Cleve	ca. 1490-1540/1541	
Quinten Metsijs	1465/1466-1530	
Dirck Jacobsz. Vellert	werkzaam 1511-1544	
Brugge		
Jan Provoost	1462/1465-1529	
Gerard David	ca. 1460-1523	
Meester der Legende der H. Magdalena	werkzaam 1490-ca. 1530	
Brussel		
Bernard van Orley	1492-1542	
Pieter Coecke van Aelst	1502-1550	

Jan van Scorel, portret van een jongen met bare, 1531, Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam

Quinten Metsijs, Erasmus, Palazzo Barberini, Rome

Jac. Cornelisz., zelfportret, Rijksmuseum, Amsterdam

Cornelis Engebrechtsz., Christus aan het kruis, Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam

Joost van Cleve, Agniete van Rijne, Rijksmuseum Twenthe, Enschede

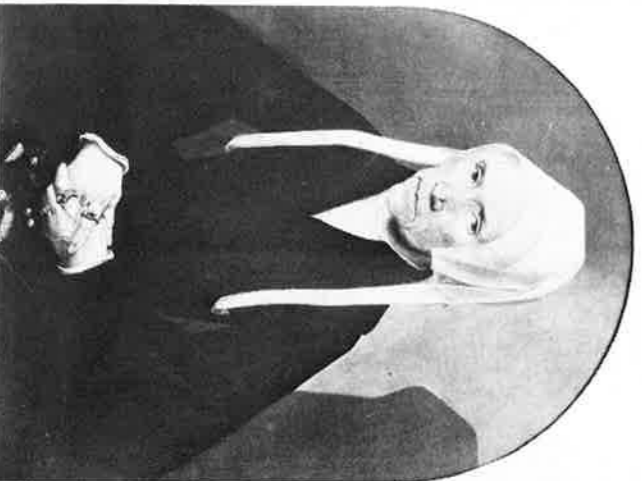
Aertgen van Leyden, Opstanding van Christus, De Lakenhal, Leiden

Meester der Legende der H. Magdalena, De Heilige Familie, Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen

Jan Mostaert, mansportret, Museum Liverpool

Maarten van Heemskerck, portret van zijn moeder, Stedelijk Museum, Alkmaar

Meester van de Virgo inter Virgines, Aanbidding der herders, Rijksmuseum, Amsterdam